

Рис. 2. Роботи над північною прибудовою до Спаса. 1. Ор. Макаренко († 28/VIII 1927); 2. М. Макаренко; 3. П. Смоліч; 4. Я. Жданович; 5. П. Курінний; 6. Др. Кокотюха. Робочі і охорона.

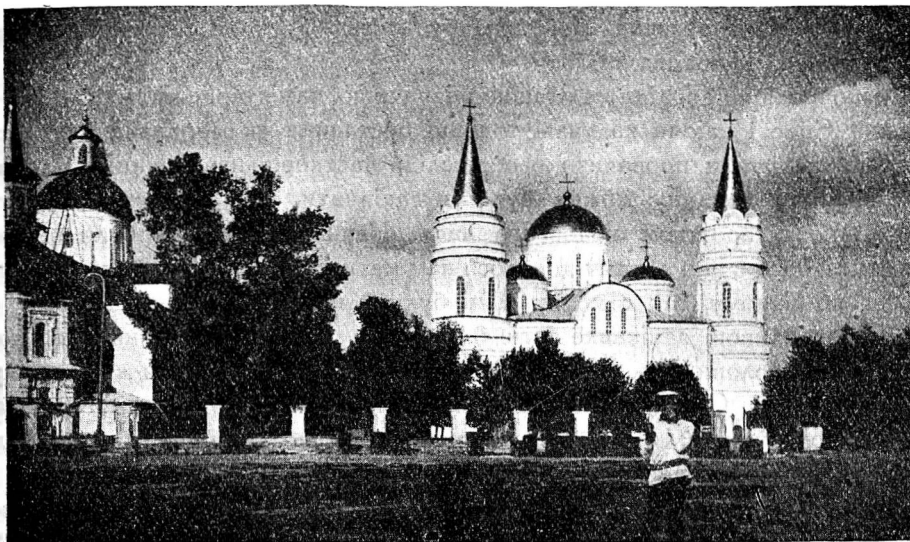

Рис. 1. Спаський собор у Чернігові. Вигляд з заходу (знімок автора статті з р. 1903).

МИКОЛА МАКАРЕНКО.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАС.

(Археологічні досліді р. 1923).

Київська Софія та Чернігівський Спас давно вимагають докладних дослідів. І та й другий збудовані на самому початкові XI століття. Це — першорядні пам'ятки мистецтва. Кожен факт, що торкається самої будівлі та її окрас, техніки виконання й побутових явищ з пам'яткою звязаних, має велике значіння для дослідника. Кожнісінька дрібниця що-до цих пам'яток — коштовна перлина.

Чернігівський Спас, зокрема, не міг не привабити до себе дослідника українського мистецтва. Його більша давність і зацілілість проти всіх інших пам'яток мистецтва становлять цей собор на перше місце. Славетний „терем“ його викликав численні міркування вчених і аматорів. А знайдені навкруги Спаса різні старовинні речі теж звернули на себе увагу¹⁾.

Нам пощастило попрацювати над дослідженням Чернігівського Спаса, і ми не відмовили собі втіхи, не вважаючи на труднощі з такими роботами звязані, у міру сил і можливостей розпочати над нашим завданням пильну й захоплену працю.

На кошти Чернігівського Виконкому і за відповідним дорученням Української Академії Наук, що видала нам особистого відкритого листа на право досліджувати Спаса, досліді над ним розпочато 9-го липня 1923 року. Робота

¹⁾ Напр. сенсаційна звістка „Москвитянина“ (1846 р., № 4, с. 200) про знахідку „двух серебряныхъ идоловъ“ вкопаних коло церкви „Св. Спаса“.

одбувалася до 6-го вересня. Цей день був останній, коли ми, не закінчивши праці, мусіли з Чернігова виїхати.

Розпочинаючи досліди над такою визначною пам'яткою минулого як Чернігівський Спас і маючи на увазі тодішні обставини як моральні, так і матеріальні, ми вирішили провадити свої досліди частково, невеличкими площами, щоб у потрібну хвилину можна було їх закінчити, довівши в даному пункті працю до краю протягом недовгого часу. Наші побоювання були не перебільшені: ті особи, що з ними довелося нам мати справу, ставилися до нашого завдання по-різному, так само як різні були й наслідки наших з ними стосунків. З особливою зацікавленістю й цілком культурно поставивсь до дослідів заступник голови Виконкому й голова тієї комісії, що ми-ж її утворили для дослідів над Спасом, Василь Григорович Бистрюков з самого початку праці аж до кінця її. Йому, не вперше, дозволю собі висловити подяку за культурне відношення.

Інше ставлення зустріли ми від інших осіб, що брали були безпосередню участь у наших важких працях. Знайшлися аматори „доношеній“. Їх по заслугі нехай відзначить історія в своїх анналах. Дехто не зрозумів, у чому завдання наших праць. Треті взагалі вороже поставилися до справи. Представник Чернігівської Філії Наукового Товариства, що його запрохано було до Комісії, виявив абсолютну некультурну байдужість і жадною мірою не був корисний цій великій культурній справі. Справді по-науковому зацікавивсь справою А. Верзилов. Про решту моїх співробітників у дослідах над Спасом я згадував і дякував їм у своїх попередніх коротких нарисах і тут цього не повторюватиму.

Завдання наших праць у Спасі й біля Спаса було таке:

1) По можливості з'ясувати кількість вівтарів, уважаючи на те, що є відомості, неначе-б Спас мав п'ятеро престолів, а шостий на хорах.

2) У зв'язку з попередніми відомостями, дослідити колишню загальну форму плану Спаса.

3) Всіма способами подбати виявити, що собою являв, з архітектурного боку, славетний літописний терем, де ховали князів.

4) А в зв'язку з теремом знайти і сами поховання, щоб з'ясувати тогочасний похоронний ритуал.

5) Вважаючи на те природне явище, що біля наших будівель, де багато буває люду, земля „наростає“ і долівки Собору підносяться вгору, як це спостережено, наприклад, у Московському Успенському Соборі та в Київській Софії (два досліджені випадки), — встановити наскільки піднесено долівку Спаса і скільки в ньому цих долівок.

6) З'ясувати — чи не було другої башти, з південного боку Спаса на місці сучасної башти нового походження.

ПІВНІЧНА ПРИБУДОВА ДО СПАСА.

12 липня року 1923 почалися роботи над дослідженням Чернігівського Спаса біля його північного боку.

Найперше прокопано рів простовісно до північних мурів Спаса. Закладено було його на поверхні землі, супроти зовнішньої арки, що є на північній

стіні і що міститься між північною віттарною абсидою та новим кам'яним тамбуром, який тепер прикриває північні двері Собору²⁾.

Викопано цей рів на те, щоб виявити можливі в цьому місці рештки стародавніх будівель. На те, що такі будівлі були, ми мали вказівки. Згодом коли зустрінуто було решту мурів, цей рів поширено до певних і чималих розмірів.

За 5 метрів від мурів Собору, відразу ж під дерновим нашаруванням землі та під негрубим нашаруванням грузу, що складався з цегли помішаної з землею (завгрубшки досягав він 0,10 м) з'явилося мурування з сірого вапнякового каменя та пісковика, складене на розчині рожевого кольору, з домішкою до нього дрібненьких шматочків товченої цегли, себ-то розчину давно відомого дослідникам у будівельній техніці так званих великокнязівських часів української історії.

Ближче до мурів Собору, на віддаленні від них біля 2-х метрів і завглибшки 0,50 м. відкрито мурувану стіну з червоної цегли, яка мала розміри: 0,295×0,195×0,06 м. (мало не вдвоє більшої супроти розмірів тієї цегли, що вживають тепер). Ці цеглини мали дуже інтенсивний циноброво-червоний колір. Міцність їх добра. Цеглини покладено було на розчин ясно-жовтуватого кольору, консистенція якого була надзвичайно сипка. До маси, з якої виготовлено цеглини, домішані білі крапки вапна. Сама маса складається з двох головних елементів: глини та сили піску.

Отож, зазначені два типи мурування давали вже певне уявлення про те, що двоє відкритих, рівнобіжних одна до одної стінок спорудження, які повстали з-під землі перед нашими очима, будовано неодноразово.

Далі, знімаючи крок за кроком ту земляну масу, що вкрила решту невідомої поки-що будівлі, роблено як-найретельніші спостереження над земляною масою, нашаруваннями, окремими каменями, цеглинами, тинком, то-що. Докладно на цих спостереженнях тут не зупинятимуся. Дозволю собі, в цій короткій розвідці, зафіксувати лиш ті спостереження та їх наслідки, котрі, як нам здається, найголовніші й котрі стоять у звязку з основними завданнями наших праць і всередині Собору, і навкруги його.

Поверхневі нашарування землі тут, завглибшки аж 0,35—0,50 м., на всьому протязі дослідженої площі, біля північної стіни являють собою звичайну масу темно-сірого кольору густо насичену уламками цегли, вапнякового тинку та глинястого розчину.

Чим глибше сягали наші досліди, в межах зустрінутого мурування, тим більше й більше траплялося уламків різних будівельних матеріалів, тим менше зустрічалось землі і, нарешті, земля зникла мало не цілком, а натомість з'явивсь так званий будівельний груз.

В цій масі зовсім непомітні — коли й помітні, то їх дуже мало, — уламки тих будівельних матеріалів, котрі стосуються до часів великокнязівського будівництва. Весь матеріал обмежується червоною цеглою, жовтоглинястим

²⁾ Тамбур цей прибудовано в 1818 році (див. Ефимовъ, А. Черниговские кафедральные Соборы... первый выпускъ. Черниговъ 1908, стор. 24).

розчином та вапном. Тільки за межами відкритих мурів, біля їх основ, таких вказівок багато більше: тут трапляється і цегла великокнязівських часів і рожевий розчин. Отже мішанка з пізніх уламків залягала всередині будівлі аж до піскового ґрунту, на якому лежала основа будівельного мурування.

Коли цей груз лопата за лопатою знімали, ціле непорушене мурування поволі з'являлося з-під грузу: з самого початку окремими цеглинами, що залишалися від розібраних стін і лежали на ширшій рештці того самого мурування, що з'являлося далі, коли досліди йшли глибше.

Отож, протягом декількох днів розчищено всю площу, що межувала з північною стінкою Собору, від початку абсид аж до тамбура, що прикривав північні двері Собору, на віддалення від північних стін його 8 метрів.

Поволі, в міру того, як виявлювано цеглини та ряди мурування з таких цеглин, виступали в інших місцях і інші будівельні матеріали, як от сірі каменюки, що за певною системою були покладені на типовий рожевий розчин. Це мурування, так само як і ряди червоних цеглин, ішло правильними рядами й виявило, нарешті, план колишньої будівлі, що охоплювала будівлю з червоної цегли.

Після уважної, дуже обережної роботи, повиймавши всякий будівельний груз: уламки цегли, розчин, скло, шматки цини, то-що, виявлено й план усього спорудження³⁾. Його можна було бачити в остаточних формах починаючи вже з глибини 0,35 м., а на глибині 0,50 м. — вже в тих формах, які й згодом не змінилися. Тут і виявилось, що перед нашими очима — решта будівель з різних часів. Виявилось, що ми маємо в відкритих мурах будівлю, яка складалася з трьох прямих стінок і четвертої напівкруглої на сході, себ-то абсиди, звичайних форм.

Дальше поглиблення дало нам картину зруйнованої будівлі невеличких розмірів, що мала в плані продовгасту прямокутну форму з абсидою в формі звичайного півкола. Всю її збудовано з поземих рядків „дикаря“ (сірого необробленого каменя-пісковика) покладеного на рожевому розчині. Як свідчать усі будівельні й технічні ознаки, ця будівля безпосередньо стосується до технічних способів великокнязівських часів.

Наземну її частину зруйновано аж до фундаменту, себ-то до основ мурів над відкритими тепер фундаментами. Тут-же щільно стінка коло стінки всередині великокнязівської будівлі поставлено іншу будівлю з червоних на колір цеглин. Такими самими цеглинами доповнено де-не-де по зруйнованій поверхні і мурування великокнязівських часів.

Огляд відкритих будівельних решток і студії над ними примушують поробити такі висновки: прямокутну будівлю з абсидою на сході споруджено з великих блоків „дикаря“, покладеного на грубе нашарування рожевого розчину, таким чином: у поземому напрямкові тягнеться мурування з зазначених блоків „дикаря“ заллятого рожевим розчином. Над цим рядом іде нашару-

³⁾ Вважаю за потрібне сказати тут кілька слів у зв'язку з попередніми зауваженнями про техніку й методи описуваних дослідів: кожна цеглину, шматок тинку, уривки цини і навіть інші дрібниці — все це переглянено на місці, все перебувало в дослідникових руках. Тим-то й робота йшла аж надто повільно, мало помітно.

вання дрібних уламків того-ж каміння, змішаних і укладених грубим шаром рожевого розчину. Після нього знов починається ряд тих-же великих блоків „дикаря“ з необроблених його шматків. Таке чергування рядів „дикаря“ й грубої маси розчину з дрібними уламками того-ж каміння становило весь той матеріал, що з нього виведено фундамент будівлі мало не до сучасної поверхні землі: трохи чи не до тієї поземої, що підходить до сучасної, поверхні.

Отож складені отак фундаменти в південній і північній стінках будівлі були завгрубшки до 1,75 метра.

На фундаментній частині, по деяких місцях будівлі, залишилися рештки колишніх надземних частин стінок, не таких грубих як фундаменти, так що залишавсь виступ з надвірнього боку; в тому-ж місці, де був виступ з протилежного, унутрішнього, боку залишалася на стіні прямовісна поверхня.

В абсидній частині цієї прибудови, що починалася зараз-же під сучасною поверхнею (завглибшки 0,20 м.) фундамент починавсь на глибині 1,55 метра. Отож усе мурування фундаменту й решток усієї стінки досягало височини 1,35 метра.

З технічного погляду абсидне півкрусжя та й сами стінки всієї прибудови змуровано недбайливо: зокола мурування має нерівну поверхню, дарма що замашену і згладжену зокола розчином.

Перші шари фундаментного мурування покладено на материкову масу чистого піску. Жадних підготовчих пристосувань для фундаменту не було: ні так званої підсипки з грузу („забутовки“), ні будь-якої іншої платформи.

Такий самий технічний засіб спостережено і під фундаментами самого Спаса. Але підмурки Спаса зроблено на багато краще, робота чистіша, досконаліша. на поверхні непомітно порожнявин, камені з'єднані з розчином „дем'янкою“ дуже щільно.

На підмурках зазначеної габрини (1,75 м) і на зазначеній височині (—1,35 м.) лежала стіна будівлі, що була завгрубшки від 0,98 до 1,08 метра. Отож, виступ між фундаментом і стінкою досягав від 0,37 м. до 0,42 м. і виступав на двір припічком, як буває звичайно у всякому архітектурному спорудженні. Такий припічок обходив прибудову, починаючи з північно-західнього кутка її аж до того місця, де абсида зустрічалася з північно-східнім рогом Собору.

Що глибше, то більше й більше засип вищеописаних будівель (давньої великокнязівської й новішої) набував характерних ознак руїни, що сталася колись, протягом короткого часу. Що глибше то більше в засипу залишалось битої й цілої цегли та розчину і, нарешті, весь засип складавсь з самісіньких лиш решток цього будівельного матеріалу без жадної домішки земляної маси. Цей будівельний матеріал відносився мало не виключно до пізніх часів. Коли-б ця нова будівля, що поставлена на фундаментах давньої великокнязівської, руйнувалася була протягом декількох років, то ознак подібних до зазначених, себ-то маси мало не щільно складених цеглин без домішки землі, ми в даному разі не мали-б. Цегла й розчин пізнішої надбудови (червона цегла) падали-б додолу поволі, врядагоди, засипав-би їх там порох і грудки землі, на них з'являлися-б рослини, різний бур'ян, порох знов укривав-би їх,

а тоді — цеглини, уламки будівляних частин і т. далі. Вражіння від такого повільного засипання було-б, як це й трапляється в таких випадках, зовсім инакше, ніж те, що ми тут мали. Була-б домішка землі, прошарки гумусу, цегли, вапна. Але в цій купі навалених у середину будівлі цеглин з мало не повним браком землі між ними можна вбачити тільки раптову руйнацію: протягом короткого часу, руйнацію навмисну. Цей наш здогад тим імовірніший, що цеглини коробового перекриття, який закривав долішню, так-би мовити, підвальну частину будівлі, лежали тут-же, на самому споді, іноді в первісному сполученні з іншими цеглинами, що колись лежали поруч у коробовому склепінні.

У зазначеному засипу, окрім того, траплялися й інші речі: на першому місці з них слід зазначити уламки скла, на колір трохи зеленкуваті, з характерними ознаками на обох поверхнях тех-

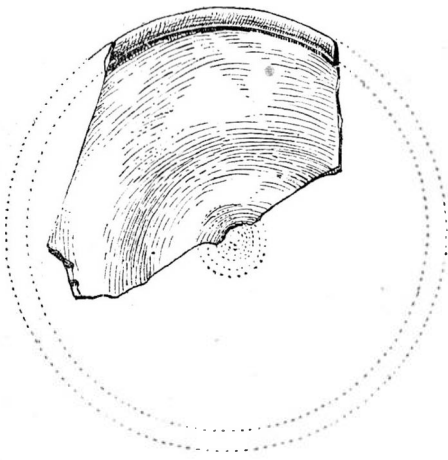

Рис. 3.

ніки його вироблення, в вигляді кругових смуг, то злегка рельєфних, то поглиблених, іноді ледві помітних, іноді-ж у формі чималих потовщень. Траплялися часто шматки такого скла з загнутими краями в формі кола (рис. 3). І тільки в решті випадків виразно виявлялася форма такого скла. Це були кружальця, що діаметр їхній не перебільшував 0,15 м. Так само з'ясовано й те, на віщо призначено було ці кружальця: це було віконне скло, яке тепер на Україні вже ніде не вживають і не виробляють, але ще років 50—75 тому де-не-де в глухих закутках України можна було побачити його в вік-

нах хат. У XVIII столітті такі скляні кружальця вживано поруч з шибками різаними. В Троїцькому храмі Густинського монастиря з лівого боку від входу й досі є вікно засклеєне шибками-кружальцями, але з обрізаними на шість частин краями. Вікно це освітлює сходи на хори (рис. 4). Шматки такого скла знайдено на самому дні будівлі⁴⁾. Але, між цими рештками траплялися знахідки й іншої доби. Приміром, шматки цементоватого сірого тинку, з усадженими кубиками мозаїки, що були напів-стоплені і від вогню потріскалися. Траплялися так само й окремі кубики

⁴⁾ Про такі круглі шибки згадує Яків Маркович у своїх: „Дневныя записки малоросійського подскарбія генерального...“ ч. II. М. 1859. с. 410. Про круглі, але кольорові скла згадує в своїх записках Павло Алепський: „Путешествіє Антіохійського Патріарха Макарія въ Россію... перев. съ арабскаго Г. Муркоса. Вып. 2. М. 1897“, с. 22, описуючи Гуманську церкву. Про вживання таких круглих шибок звичайно гутного виробу див. Gloger'a Zygmunt'a: „Encyklopedja Staropolska... t. IV. Warszawa 1903. Sub voce: „Szkló“, с. 311. Зовсім тожогні круглі віконні шибки знайшов В. Хвойка, роблячи розкопи в садбі Петровського у Києві (переховуються в Державному Музеєві ім. Шевченка в Києві — інвентар чч. 28753 і 28754). Багато їх знаходять і в інших місцях, але час їх повстання для нас — невідомий.

мозаїки. Всі такі кубики були не кольорові, а прозорі, жовтувато-зеленкуваті, подібні до кубиків тієї мозаїчної техніки, коли на скляні кубики наведено золоте тло, окремо на один з боків кубика. Особливо велике скупчення таких знахідок міститься біля північної стінки прибудови на зовнішньому її боці, біля лупакової гробниці (саркофагу) малинового кольору (про яку див. далі). Тут-же знайдено чималі уламки цегли та цем'янки з характерними ознаками великокнязівської доби, що під впливом великого вогню спеклися, скипілися. На деяких шматках цементуваного тинку були стоплені, скипілися й ті скляні кубики, що в нього їх повсаджувано. В центрі таких кубиків були невеличкі кулясті вкрапіння завбільшки з конопляне зернятко, що нагадували цинові кулі. Що вони собою являють, нам тепер важко сказати без відповідних хімічних дослідів. Але може бути, що це під впливом жару в цій кульді скупчивсь той елемент, яким пофарбовано кубики, коли таку фарбу кладено було на скло шарами, а не виходила вона до складу хімічних елементів самої маси кубика. Тут-же траплялися шматки мармуру, іноді з шліхтованою поверхнею.

Повернімося до огляду прибудови.

На поверхні мурування з „дикаря“, залитого рожевим на колір розчином залишилася була невеличка частина мурування з цеглин червоної глиняної маси, покладеної на розчин з жовтої глини. Консистенція цієї глиняної маси дуже нетривала, неміцна. Вона розсипчаста, крихка. Такі частини з червоної цегли залишилися по деяких місцях вівтарного півкрусня як по зовнішньому краю стінок, так і по внутрішньому (табл. II, рис. 5, план)⁵⁾.

Рис. 4. Вікно собору в Густинському монастирі біля Прилуки.

⁵⁾ План північної прибудови, доданий до цієї роботи, виконали ми особисто за обмірами, зробленими на місці під час наших-же дослідів. Що до системи наших обмірів, то вважаю за потрібне пояснити, що кожний деталь як і велика частина будівлі увійшла в ці обміри: не тільки пілястри, виступи, кутки, але й окремі камені, цеглини, перерзи й інше мають своє місце в цих обмірах. Обміри проваджено способом трикутників з двох основних точок узятих на мурах Спаса, на пілястрах. Кожен камінь великокнязівського мурування обміряно окремо, кожний деталь нанесено на план за точними числовими даними. Щоб порівняти чистовий

Вітварне півкрусжя було відокремлено від чотирикутної центральної частини давньою долівкою, що збереглася й досі. На краю цієї долівки, між прямокутною частиною будівлі й вітварним півкрусжям, а так само в деяких частинах північної стінки знадвору, надто над саркофагом (лупаковою гробницею), залишилася решта мурування з таких самих червоних цеглин. Над саркофагом цегляне мурування на стіні прибудови має інші технічні підхідки: тут чотири цеглини було поставлено на ребро, неначе-б на те, щоб облицювати стінку (рис. 6) так само, як ще недавно вживано в будівельній техніці Чернігівщини й Київщини: дерев'яну стінку будинку обкладали зокола квадратними цеглинами, поставленими на ребро; такі цеглини прикріплювано до дерев'яної стінки великим залізним цвяхом. Такими самими цеглинами обкладено й краї віконної (в стінці великокнязівського часу) вирізки, що її прорубано пізніми часами, в стінці прибудови з „дикаря“, на місці середньої пілястри (табл. II, рис. 5). Зазначені цеглини завбільшки часом бували $0,30 \times 0,20$ м. і мали густий червоний колір. Це ті-ж самі цеглини, з яких складено було нову будівлю, поставлену в середину давньої прибудови великокнязівських часів вже геть згодом як збудовано попередню і після того, як її зруйновано. Остання-ж будівля, себ-то нова, мала, як це й далі буде видно, всі характерні ознаки склепу для похорону. Споруджуючи нову будівлю-склеп, використано міцні фундаменти давньої будівлі з великокнязівських часів, що залишилися до нового будування не зруйновані. Їх використано в вигляді тулубця.

В вітварній частині давнього спорудження, як вже зазначено, збереглася давня-ж долівка. Вона залягала на височині фундаментів, на височині виступів, що були з надвірнього боку на фундаментах. Долівка ця була не завсіди з рівної площі, вона „вилита“ з міцного старовинного розчину. В чотирикутному-ж приміщенні, нижче од зазначеного вітварною долівкою рівня, було впорядковано нового склепа з червоної цегли. Щільно стінка до стінки його було впущено в середину. Кожна цеглина цієї нової, впущеної в давню будівлю, мала вищезазначені розміри. Всю цю будову на височині допіру згаданої давньої долівки перекрито коробовим склепінням, п'яти якого збереглися ще на північній

рисунок плану з його чорним, додаю деталь останнього, що зробили ми з натури в відповідних фарбах (рис. 6¹).

План доданий до ст. I Моргилевського („Чернігів і північне лівобережжя... під ред... Мих. Грушевського. Д. В. У. 1928, стор. 169—183) жадною мірою не відповідає дійсності. Щоб зрозуміти, в чому річ, треба звернути увагу на північну стінку прибудови на плані I. М. і порівняти, — звичайно не з моїм планом, — а з тим фотографічним знімком, що додано до нашої роботи (рис. 6, рис. 10), і потім звернутися до доданого у нас плану: правильно розміщені троя широкі виступів-пілястр, що виразно видні на фотографічному знімку, відсутні на плані, що вміщено його в збірнику „Чернігів“). Напрямок стіни в дійсності рівний, — на плані занадто зім'ятий, і т. д.

Окрім того, в південній прибудові Спаса частини в плані відзначено одними, в дійсності вони інші, наприклад основа ніші. В дійсності вона прямокутна з рівними правильними стінками, а не з такими ламаними обводами, і багато інших непорозумінь.

Далі — прошу порівняти східну стінку так званої трьохабсидної церковки, як ми зняли її з вікна башти (себ-то мало не в ортогональній проєкції — див. рис. 28, а потім перспективу, рис. 29) з тим, що є на доданому до збірника „Чернігів“ плані, щоб зрозуміти, про що йде мова. Вважаю за потрібне зазначити все це в інтересах наукової істини, якій ми служимо.

План північної прибудови до Чернігівського Спаса.

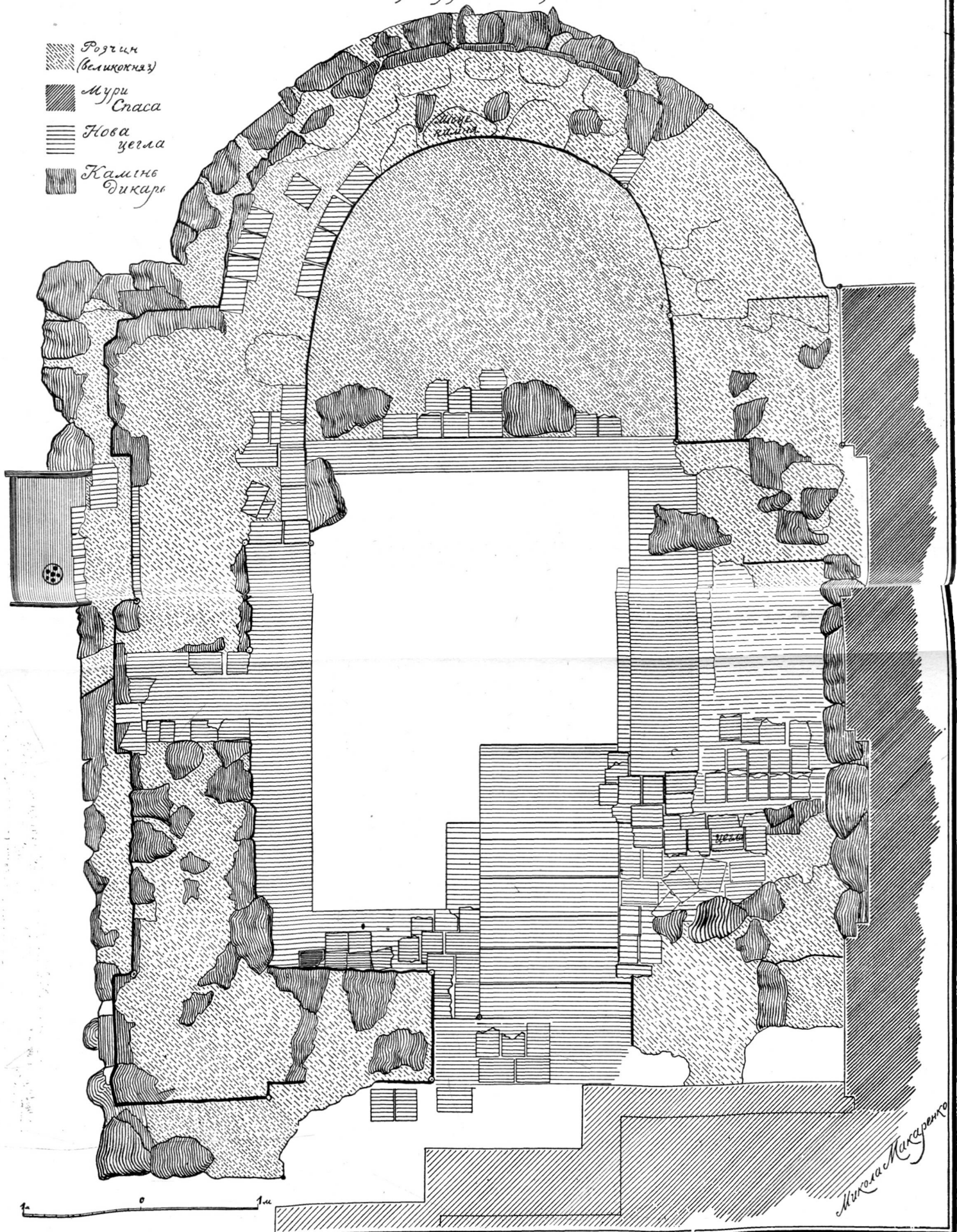

Рис. 5. План північної прибудови.

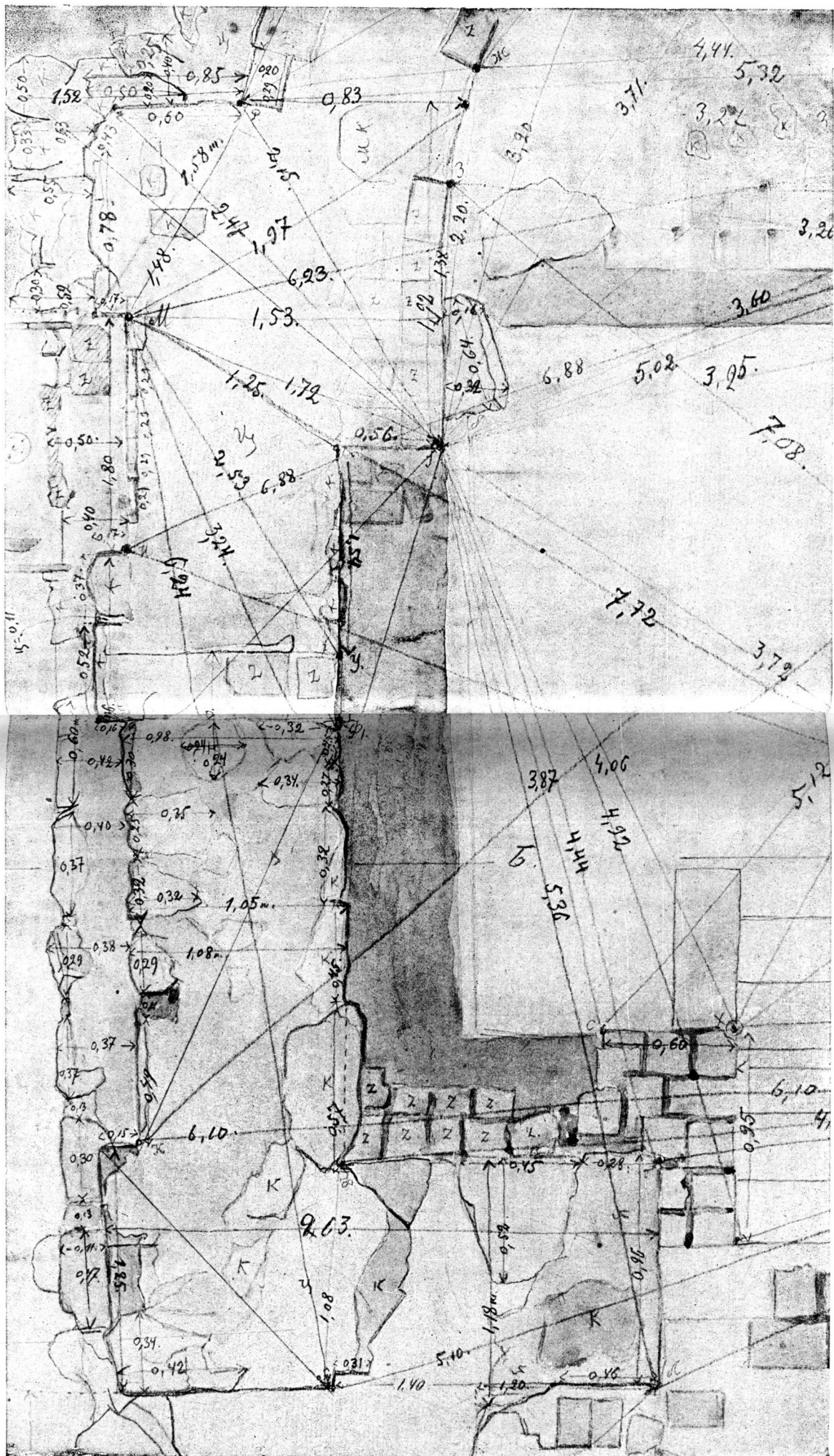

Рис. 5-А. Частина плану північної прибудови. Черновик.

та південній стінках цієї будівлі (рис. 7). Все це перекриття вже давно провалилося всередину будівлі. Окрім того, туди-ж у провалену середину накидано будівельного грузу й з інших місць, аж до височини долівки вівтарної частини. На тій-же височині вівтарної долівки мало закінчуватися склепіння. Про цю височину можна говорити і на підставі знаходження упора („п'ят“) цього перекрою і, навіть, по тій частині склепіння, що збереглася на північній стінці будови (табл. IV, рис. 7).

В середину склепа, з західнього боку, спускалися східці, зроблені з такої самої цегли, завширшки 1,20 м. Вони починалися в південно-західньому куткові будівлі біля самої південної стінки і йшли вниз до піскового ґрунту, до рівня, на якому закладено було стінки будівлі. Семеро східців складених з цегли тих-же розмірів і техніки виробництва, що зазначено вище, спускалися вниз (табл. IV, рис. 8). Завбільшки східці були мало не однакові, від 0,27 до 0,34 м. завширшки і від 0,30 до 0,39 м. заввишки. Більшість-же східців мала розміри $0,30 \times 0,31 = 0,33$ м. Внизу ці східці впиралися в цегляний-же поміст, що займав південно-західній куток внутрішнього приміщення будівлі коло східців. Поміст зроблено було на пісковому ґрунті завгрубшки в одну цеглину покладену плескувато. Завбільшки він був 5,34 м. у напрямку з півночі на південь і 0,70 м. у напрямку протилежному.

Коло східців, з лівого боку від входу до приміщення стояв пілон (невеличка стінка) завширшки 0,72 м., завгрубшки 0,29 м. звязаний з західньою стінкою. Його складено було з тієї ж цегли. Він відходив від західньої стінки в середину приміщення (табл. II, план рис. 5). Між ним і північною стінкою залишалось віддалення — 1,20 м. (проміри зроблені в горішній частині, коло п'яти склепіння). Східці, зроблені поруч з пілоном, закінчувалися своїм останнім щаблем на краю цього пілона, отож і східці ввіходили в середину будівлі на глибину 0,32 м. (простовісно до західньої стінки).

Цеглини, з яких складено було будівлю, розмірами своїми та технікою заслуговують на увагу. Вони виразнісінько відрізняються від цегли датованих пам'яток великокнязівських часів, так само як від цегли інших пізніших і до нас близьких часів. Цегла мала такі точні обміри: $0,375 \times 0,173 \times 0,055$ м. Техніка виконання, оскільки вона відбилася на зовнішньому вигляді цеглин, відрізняється від усіх інших своїми характерними ознаками. Так, на одному широкому бокові цеглина має рівну поверхню, зачищену рівним струментом дощечкою, цурочкою, то-що, а на другому протилежному — ця поверхня має низку повздожних поглиблених смуг рівчаків і поруч з ними легеньких валків, що залишив той, хто робив цеглину, пальцями проводячи по вогкій глині. Це — мабуть останнє, що робив майстер, формуючи цеглину. Такі смуги на середині цеглини, поглиблені більш ніж на края; на останніх вони сходять на нівець. Ці технічні ознаки знаходяться на всіх цеглинах нашої будівлі. Вони-ж є і на цеглі інших будівель, видимо, тих-же часів як Чернігова, так і Києва.

Історія й техніка цегляного виробництва тепер не має даних потрібних на те, щоб установити, коли й де вироблювано подібні цеглини; ми не знаємо навіть архівних джерел про це виробництво. Але-ж деякі історично засвідчені

хронологічні дати для будівель, збудованих з цегли подібної до зазначеної, певною мірою дають змогу зробити висновок про час їхнього походження. Цеглу такого виробництва в відповідній літературі взагалі повелося відносити до Литовських часів української історії. Точніш визначити час їхнього походження, очевидячки, пощастить уже в майбутньому, коли буде вистудіювано будівельні матеріали не тільки з погляду їх природи, але й техніки виконання і буде наведено відповідний порівняльний матеріал. Це та робота, що за неї неодмінно треба негайно-ж узятися, щоб не ходити в темряві довільних домислів.

В кутку будівлі, діагонально протилежному до східців, себ-то в північно-східньому знаходився чотирикутний стовп „органічно“ зв'язаний з мурами цієї будівлі. Знизу, від піскової долівки він підносивсь аж до п'ят склепіння, де підтримував арку під склепінням коло самісінької східньої стінки нової будівлі (це добре помітно на доданому фотографічному знімку, табл. IV, р. 7).

Загальні розміри склепу такі: завдовжки з заходу на схід він досягав до 4,30 м., у напрямку протилежному — 2,60 м.

Стовп, що стояв у північно-східньому куткові завгрубшки був 0,85 м. (квадрат в основі).

Біля північної стіни старовинної (великокнязівських часів) прибудови знайдено рештки трьох колишніх пілястр. Це — широкі виступи від 0,15 до 0,17 м. завтовшки і різні завширшки. Складено їх з того-ж „дикаря“, з якого виведено і саму стіну. Східня пілястра, що міститься на південно-східньому куткові прибудови (табл. III, р. 6) має ширину 0,78 м.; середня — 1,36 м. і пілястра на північно-західньому куткові — 1,25 м. Фундамент прибудови під цими пілястрами залишається рівний, на ньому не відбилося те, що мури потовщали через пілястру.

Тільки коло північно-західнього кутка фундаменту, з його північного боку, міститься три нерівномірних завгрубшки півколонки, що тяглися по всій височині фундаменту. Складено їх з того-ж каменя „дикаря“ (табл. V, рис. 9). Одну з цих півколонок, що стояла на північно-західньому куткові, прикривала зверху, там де закінчується фундамент, велика кам'яна плита.

Фундамент коло північно-східнього кутка пілястри одходить у бік значно далі ніж в інших частинах. Коли біля попередніх пілястр фундамент мав віддалення — 0,11 м. (коло північно-західнього кутка) і 0,26 м. (коло середнього), то біля останньої таке віддалення має 0,55 м. Між самими пілястрами віддалення — 1,80 м.

По західній стінці нашої прибудови фундаменти можна було простежити на віддалення від північно-західнього кутка — 1,60 м. В дальшому напрямкові розкопи ставали неможливі — починався фундамент новішого кам'яного тамбура 1818 року, що мало не з'єднувався з західньою стінкою нашої прибудови і тим заваджав робити дальші спостереження.

Але вхід у давню прибудову містився з її західнього боку. Тут у рештках стіни залишилися рештки обробленого входу — в вигляді бічних одвірків. Ширина проходу дорівнює 1,75 м. Завгрубшки західня стінка — 0,95 м.

Фундаменти всіх чотирьох стінок старовинної прибудови поставлено на чистому піску без будь-яких допоміжних засобів.

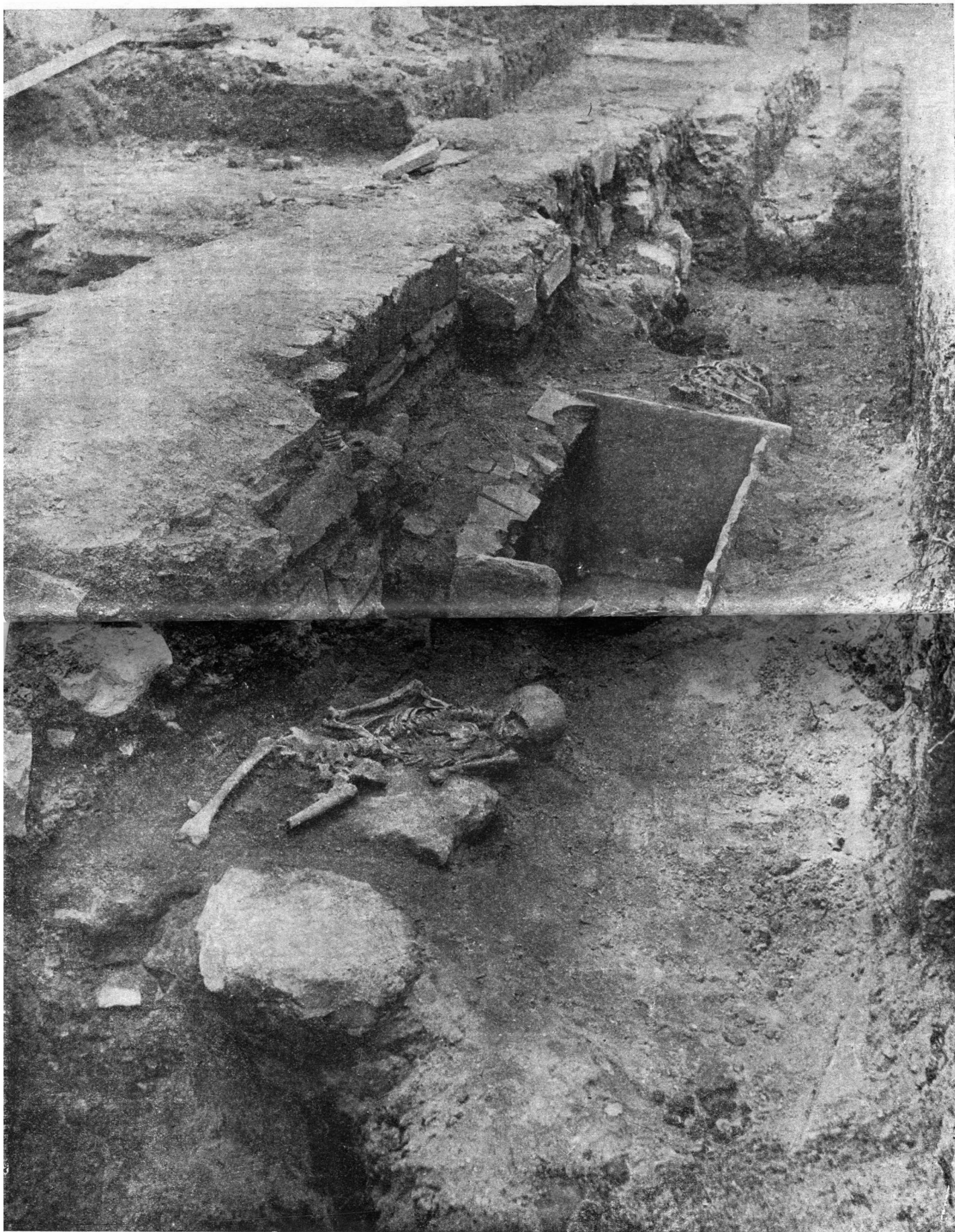

Рис. 6. Північна стіна північної прибудови Спаса і саркофаг.

Загальний вигляд виявлених у дослідях решток північної прибудови подано на табл. VI, рис. 10 та табл. VII, рис. 11-му.

Такі короткі наслідки спостережень над давньою частиною північної прибудови. Решту спостережень залишаю до іншого часу й місця.

Зупинімося трохи над тим, що оточувало цю прибудову.

В напрямкові західньому від північно-західнього кутка прибудови йшло неначе-б продовження північної стінки прибудови. Воно з'явилося зараз-же під поверхневим дерновим нашаруванням (на глибині від 0,15 до 0,20 м.) в вигляді покладених просто на землю цеглин (табл. V, рис. 12). Спочатку, біля прибудови це мурування мало правильний характер, але недалечко звідсіля дедалі на захід мурування все більше й більше втрачало свою правильність і, нарешті, продовжувати його почало мурування з однієї тільки цеглини, що незабаром припинилося. Глибина, що на ній це мурування залягало, була різна й не досягала більше як 0,50 м., а йшла в напрямку рівнобіжному з північними мурами Собору до північно-західньої башти. Цеглини, що склали цю стінку, мали сірувато-білий колір на такого-ж кольору глинястому розчині, дуже нетривалого, крихкого. Вони мали такі розміри: довжина — 0,275 м., ширина — 0,21 м., а глибина — 0,04, а іноді — 0,035 м. Міцність її добра. Своїми формами й кольором цегла справляла таке враження, неначе-б продовжує технічні традиції цегли великокнязівських часів. Таке мурування біля північної прибудови завгрубки було — 1,10 м. Дедалі на захід глибина його потроху зменшувалася. Над цим муруванням згори було надложено в дві цеглини по ширині невеличкий рядок з цеглин червоного кольору, з тих самих, з яких зроблено нову прибудову, впущену в давню великокнязівську. Отож, матеріал ужитий на будівництво цієї стінки був різний. Гадаю, що й різночасовий. На віщо прокладено цю стінку, в рештках її немає ніяких вказівок. Але ясно те, що рештки ці стосуються до північної прибудови.

Розкоп, доведений аж до башти, зустрів біля самих її мурів, на глибині близько 0,50 м. решту цієї-ж, очевидячки, стінки. Але між цими рештками й її продовженням, що йде від нашої прибудови, є велика перерва без будь-яких слідів її продовження. Як можна міркувати на підставі неглибокого залягання стінок та браку підмурків, це могла бути легенька кам'яна стінка невеличка завбільшки. Збудовано її пізніше ніж Спаса й навіть саму прибудову.

Біля північної стінки зазначеної прибудови за давніх часів зроблено кам'яну гробницю. Вона знаходилася на глибині 0,95 м. від сучасної поверхні (горішня її частина) і на глибині 0,70 м. від першого ряду цегли, що лежала на кам'яному муруванні, нижче од цоколя (виступа) фундаменту. Віддалення гробниці від північно-східнього кутка прибудови дорівнює 1,45 м. Своєю довжиною гробниця вміщалася в простінку між пілястрами: найдальшою східньою (кутковою) і середньою (табл. III, рис. 6-й).

Гробниця складалася з чотирьох окремо оброблених плит малинового каменю, що в археологічній літературі зветься шифером, з двох коротких протилежних плит, однієї бічної (північної) і однієї спідньої. Замість другої довгої бічної плити правила складена з тоненької цегли стінка, скріплена

давнім розчином. Таким чином гробницю прилаштовано до стіни прибудови. До цієї стінки докладено зверху низку квадратних великих цеглин, уставлених сторч, і на їх спиралося віко гробниці. Цеглини, що з них складено довгу стінку гробниці оскільки можливо було обміряти їх, не руйнуючи стінку, завбільшки такі: довжина — 0,37 м., глибина — 0,02 м., шво цем'янки між ними — 0,065 — 0,07 м.

Горішню дошку гробниці, що прикривала її, розламано на декілька частин і вагою землі та цеглин, навалених зверху, продушено всередину. До цього — в головній частині гробниці уламків віка не знайшлося. Дошка була, отже, неповна.

В горішній частині гробниці, в землі, що її заповнювала, лежав кістяк старої людини, на спині, з простягненими ногами й зігнутими в ліктях руками, долоні яких складено на грудній клітці. Кістки лівої ноги, починаючи від ступні до кризових кісток включно, розміщено було вище од правої частини. Таке положення справляло враження, ніби-то кістяк зрушено скоро після того, як небіжчика поховано. Але порядок кісток не порушено. Тому треба гадати, що зсув ставсь тоді, коли тканини, в яких небіжчика поховано, були ще цілі і підчас зрушення, отже зберегали послідовність кісток, а не тоді, коли тканини вже втратили свою міць. Стан кісток кепський: кістки крижові, в'язків, рук, ребер, кістки ліктьові й гомілкові були занадто трухляві й розсипалися од найлегшого доторку. Завбільшки кістяк був дуже малий. Череп невеличкий. Дуже стерті зуби свідчать за те, що небіжчик була дуже стара людина. Несподівана знахідка в цьому похороні — дві шкурятяні підошви з закаблуками; їх було підбито залізними підковами й лежали вони на долонях рук на небіжчикових грудях. Підошва мала занадто вигадливу форму: частина її, що містилася під п'ятою, мала дуже вузьку вирізку, а протилежна частина під пальцями була занадто поширена й мала трохи не круглу форму. По краях її проткнуто низку чималих дірочок для цвяхів. На самому кінці підошви з зовнішнього її боку вбито трое кованих залізних гвіздків з великими шапками.

Коло гомілки лівої ноги з унутрішнього її боку зберігся невеличкий шматок шкіри, що тягся смугою від коліна до ступні. Це — решта небіжчикового обув'я. Підошви, що лежали окремо над небіжчиком, можливо потрапили сюди з свого звичайного місця — з ніг підчас грабунку. Отже, сказати запевно, що вони належали справді цьому небіжчикові, на підставі описуваного похорону не можна. Можливо, що підошва потрапила туди іншим шляхом — разом з шматками продушеної всередину горішньої дошки гробниці і, в такому разі, вони звичайно належать до пізнішого часу. Це раз-у-раз спадає дослідникові на думку, коли він оглядає дуже вигадливу форму підошви, що певною мірою наближається до підошви обув'я тієї небіжчиці, що лежала в склепі центральної нави Спаса (про неї див. далі). Остання, очевидно, — пізнього часу й не раніша від XVI століття. Про неї — мова далі. Окрім того, підкова на закаблуку теж, як ми гадаємо, не свідчить про давні часи. А втім, що правда, час, коли з'явилися в українському побутові підківки, ще не з'ясовано.

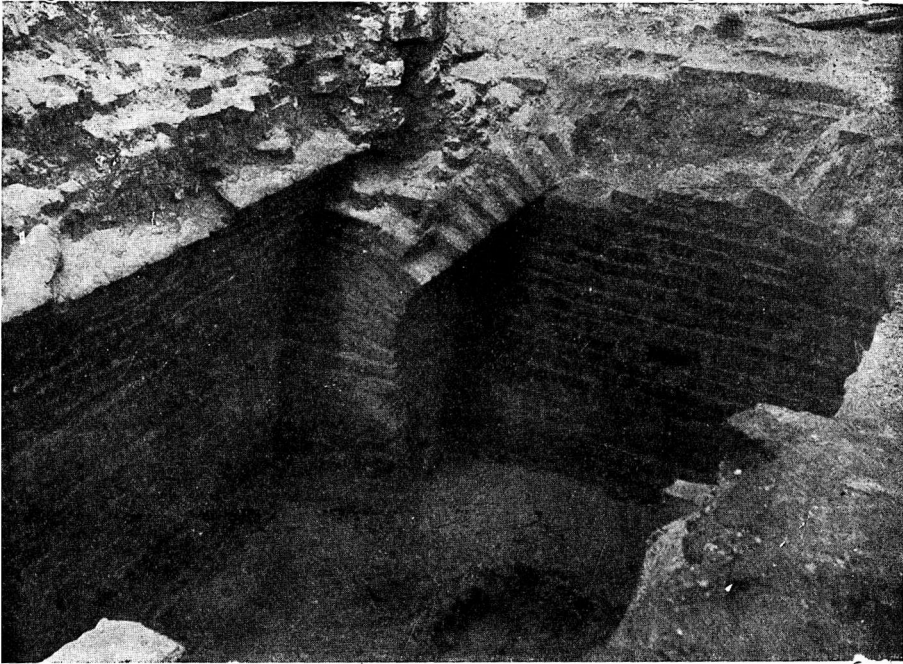

Рис. 7. Східня частина впускного склепу в північній прибудові.

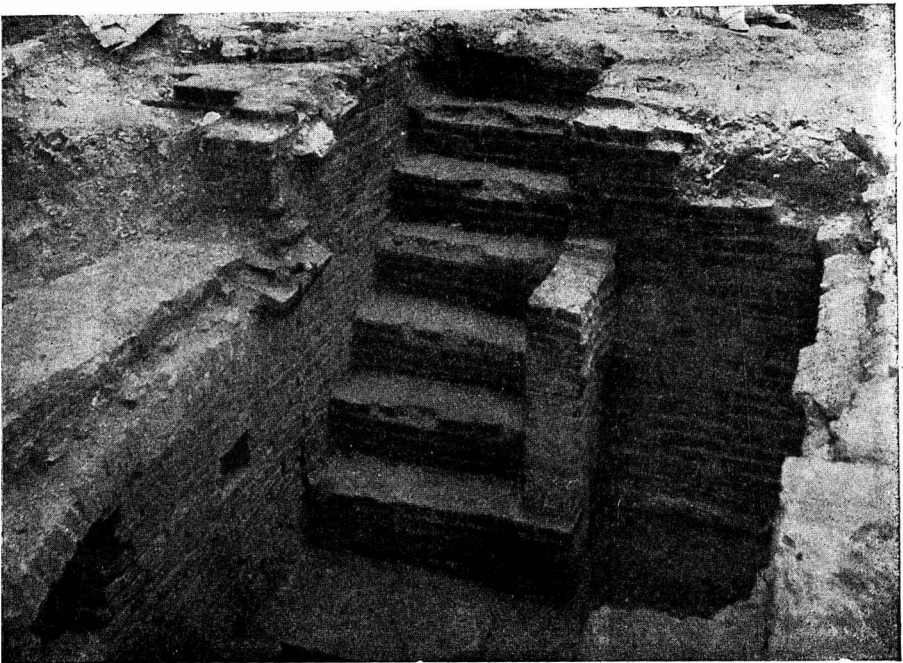

Рис. 8. Західня частина впускного склепу в північній прибудові.

Поверх кістяка й навкруги його знаходився тоненький прошарок м'якої коричнявої маси, від тієї тканини, що нею свого часу було вкрито небіжчика. Описаний похорон лежав у горішній частині гробниці і вже через це його не можна вважати тут за основний. Від дна гробниці він був заввишки — 0,32 м.

На самому дні гробниці під горішнім (вищеописаним) кістяком лежав другий, що проти попереднього був у значно гіршому стані. Його поповано й зрушено з місця (табл. III, рис. 6).

Між першим і другим кістяками знаходився шар піску змішаний з дрібними камінцями, а над долішнім похованням прошарок виключно чистого піску, яким було засипано (коли — це вже питання інше) долішній кістяк. Завгрубшки це нашарування досягало 0,05 м. Під самим долішнім кістяком знаходився прошарок жорстви. Сам-же кістяк на всьому своєму протязі вкритий був тоненьким прошарком темно-коричнявої м'якої маси, яку залишити могла тільки зотліла тканина. В цьому прошаркові траплялося багато поодиноких і пучками тоненьких золотих скручених ниток. Усі спостереження над ними можна звести до таких міркувань: нитками прикрашено тканину, що тепер являє собою м'який коричнявий прошарок. Але з того факту, що опріч поодиноких розкиданих по всій коричнявій масі ниток більшість їх була скупчена в жмутки, в окремі групи, слід гадати, що ці золоті нитяні окраси були розкидані по тканині плямами, звичайно не в вигляді безформних купок, як бачимо тепер, а в якійсь орнаментальній системі чи то рослинній чи геометричній.

Отож небіжчик мав одяг з тканини, оздобленої нитками з щирого золота. Багато часу довелося витратити на те, щоб, усі можливості зваживши, пильно й ретельно перепустити через свої руки всю коричняву масу в надії, чи не пощастить встановити саму систему, як розміщено жмутки золотих ниток у колишній тканині, і, нарешті, вийняти звідти всі тонесенькі, іноді ледві помітні нитки. Але всі заходи в цьому напрямкові були даремні. Можливо, що коли-б кістяк не зрушено з місця, а разом з тим і одяг його залишився-б на місці, то такі спостереження мали-б і позитивні наслідки. Але, все було зсунуто з місця, перевернушено.

Череп цього кістяка лежав на кістках плюсни, себ-то в протилежній частині гробниці, коло самого виходу через пробиту дірку. Кістки грудної клітки збиті, перемішані. Ножані кістки в колінній частині збиті з місця.

В тому місці, де мала бути голова, зроблено спеціального підголовника ретельно виконаного з рожевої (звичайного кольору) „дем'янки“, в формі півкола в плані, з таким розрахунком, щоб дуговий обвід звернений був до короткої стінки гробниці й мав завгрубшки 0,07 м., а протилежна частина, що закінчувалася по хорді, мало не зливалася з поверхнею дна гробниці. Завширшки підголовник 0,15 м. Весь він мав форму мало не повного півкола (рис. 13).

У головній частині гробниці коло поперечної стінки її, коли її остаточно відчищено, виявлено, окрім земляної маси, заливку чи засипку — тепер важко сказати — масою, що мала всі зовнішні ознаки „дем'янки“ великокнязівських часів, рожевої на колір. Маса йшла, починаючи з горішніх країв гробниці, аж до підголовника. Консистенція її тепер пухка, крихка, взагалі розсипчаста, отож сказати, що ця маса — решта заливки, яка підо впливом довгого часу

й ґрунтових умов розпалася, а не засипка, — не маємо певних підстав. Завгрубшки вона досягала від 0,03 до 0,05 м. Тією-ж масою скріплено й цегляну настилку, що виступала над гробницею від стінки прибудови похилою площиною й нависала на південну стінку гробниці, себ-то на самі краї гробниці врівень з горішніми краями плит серадитового лупака (або шиферу, як частіш його звать). Горішні цеглини на рис. 6-му добре помітні.

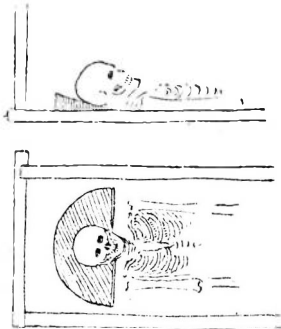

Рис. 13.

Гробниця мала такі розміри: завдовжки 1,775 м., завширшки 0,68 м. Розміри окремих плит: бічна довга плита — 1,78 м., а східня стінка, складена з цегляних плит, — 0,65 м. Коротка стінка дорівнювала 0,82 м. Довга плита завгрубшки 0,04 м. Коротка поперечна завгрубшки 0,06 м. Завглибшки гробниця 0,70 м., завширшки 0,65 м. Такі розміри ґрубини не випадкові: коротка стінка була ґрубша тому, що в край цієї короткої плити врізано було жолобок, щоб уставляти сюди кінець довгої плити. Жолобок мав форму прямо-

кутного поглибленого ривчака завширшки 0,06 м., а завглибшки 0,04 м. З вищенаведених розмірів видно, що завдовжки сама гробниця коротша од своєї довгої бічної стінки, тому що довгу плиту вставлено в жолобок короткої (рис. 14).

Крім продушеного віка гробниці, що до того не мала й усіх своїх шматків, у східній короткій стінці її виламано велику дірку в правому горішньому куткові плити. Проломина ця мала характер швидше вирубаної, як відбитої, характер такої дірки, над якою треба чимало попрацювати, а не дірки зробленої нашвидку. Дірка виразно свідчить про давній грабунок.

Технічно зроблено плити добре. Їх ретельно оброблено, досконало припасовано одну до одної. Східня плита мала в центральній своїй частині круглу заглибину діаметром близько 0,20 м. і завглибшки коло 0,002 м. з однією центральною та п'ятьма бічними дірками, правильно розміщеними навкруги центральної. Всі вони просвердлені крізь товщу дошки (табл. VIII, рис. 15). Такі дірки роблено в кам'яних гробницях на те, щоб крізь їх витікала рідина, коли труп розкладатиметься. Відомі вони і в інших гробницях давніх великокнязівських часів (наприклад, у гробниці знайденої біля Десятинної церкви, яку вийнято з землі й передано до Історичного (тепер ім. Шевченка) музею у Києві 1919 року).

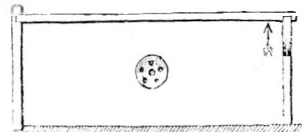

Рис. 14.

В західньому напрямкові від гробниці, нижче од основи, в масі, що складалася з землі та різного будівельного ґрузу, знайдено великі шматки цеглин та великокнязівської цем'янки, що скипілася од великого вогню. Тут-таки знайдено решту в формі шматків сірої цементоподібної маси з уставленими в цю масу кубиками напівстопленої вогнем мозаїки.

Поруч з описаною гробницею, в східньому від неї напрямкові лежав кістяк, на глибині 1,60 м. від сучасної поверхні. Лежав він на спині, головою на північ-захід біля найдавшої північно-східньої пілястри, трохи зігнувшись

Рис. 9. Підмурки пилястрів південно-західнього кутка північної прибудови.

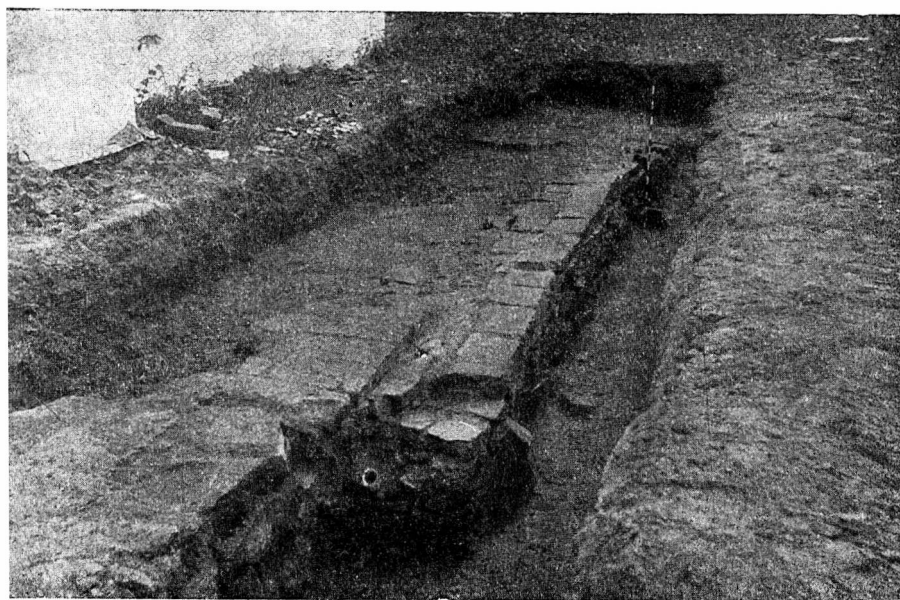

Рис. 12. Продовження стінки північної прибудови на захід.

на лівий бік, так що середня частина тулуба, крижові кістки підходили до самого мурування пілястри (табл. III, рис. 6), голова-ж значно віддалялася від стінки будівлі. Під цим кістяком знайдено рештки зотлілого дерева, а так само залізні цвяхи. І те й друге свідчить про колишню дерев'яну труну, де небіжчика поховано. Саму-ж гробницю поставлено на великі камені, що лежали окремо біля стін прибудови.

Окрім цього кістяка знайдено чимало інших кістяків на різних глибинах і в різних напрямках навкруги вівтарного півкружжя прибудови. Але-ж про них докладніш тут не говоритиму. Всі вони не мали при собі жадних речей окрім (у різних випадках) мідяних хрестиків дуже поржавілих. При деяких спостережено рештки гробовищ. Всі ці похорони належали звичайно християнам і до того-ж пізніх часів.

Але, цікаве запитання, коли найпізніше ховали тут небіжчиків, а разом з цим, коли зникла прибудова — залишається нерозв'язане. Жадних даних до цього зазначені похорони не дали. Одне і, здається, єдине, що можна тут сказати, це те, що всі кістяки дуже недобре збереглися. Отже треба гадати, вони довгий час перебували в землі. Але коли згадати, що взагалі в піщаному ґрунті кістки зберігаються значно гірше як у звичайному, то й це явище тільки деякою мірою відповідь на наше запитання. Отже, гадаю, що кістки пролежали в землі не одну сотню років, будь-що-будь не менше як триста. Але, повторюю, особливої певности в цих гадках шукати не можна.

Гробниця (саркофаг), що відкрили ми біля північної стінки північної прибудови до Собору, ні своїми формами, ні матеріалом не є щось нове або несподіване. Це звичайний тип гробниць, де ховали видатних осіб великокнязівської доби української історії. Нам невідомі приклади пізнішого часу, де-б такі гробниці мали місце, тому припускаємо гадку, що подібні гробниці перестають існувати наприкінці великокнязівських часів.

Немає жадних фактичних підстав висловити свої міркування що-до особи похованої в відкритій гробниці. Та, вважаючи на те, що гробниця — коштовна, одіж багато виткана щиро-золотими нитками, а так само й на те, що голову небіжчиці переміщено з її місця до проломини, де її, очевидно, й пограбовано (отже на ній були матеріально цінні речі), — треба гадати, що похорон належав заможній особі і я сказав-би, що не з князівської родини, для якої було влаштовано спеціальне приміщення, — вищезазначена прибудова до Собору, коли-б була певність, що тільки в цьому приміщенні ховали членів князівської родини. Отже-ж таку певність в деякій мірі, знищує одна з літописних звісток. Правду кажучи, звістка, що на неї я хочу покликатися, не така вже рішуча й виразна, — її можна тлумачити по-різному, але-ж вона є і на те доводиться вважати. Маю на увазі повідомлення про смерть і похорон р. 1078 забитого в Заволоччі князя Гліба Святославича, похованого дослівно „в Черниговѣ за Спасом“, себ-то по-за межами Собору⁶⁾.

⁶⁾ В лѣ. С. Ф. II С... в се же лѣ оубьенъ ѿ Глѣбъ Стославъ сѣѣ. в Заволоччи... его же тѣло положено бы в Черниговѣ за Спасомъ мѣа юлиа К І. днь... Іпат. Літ., стор. 190 — 191. 2 вид. Археографічної Комісії. СПб. 1908.

Про яку гробницю розповідає Я. Маркевич, що її відкрито біля Спаса, тепер важко щось певне сказати ⁷⁾. Ототожнювати ж гробницю, що ми відкрили, з тією, про яку мова у Маркевича — неможливо вже через те, що він згадує похорон жіночий з дитиною. В нашій-же гробниці жадної дитини не було. По-друге, наша гробниця лежала *in situ*. Ніяких переносок вона не переживала ⁸⁾).

Повернімося до нової прибудови впущеної в давню великокнязівську. По-перше, що-до гурбини стінок цієї впускної прибудови, складеної з червоної цегли. Південна стінка, що притуляється до північних мурів Собору, завгрубшки 0,80 м. До цієї стінки треба додати гурбину арокки, що виступає з північного її боку і вся не виходить у товщу стінки, а залишається самостійна чималою своєю частиною, збільшуючи цим її гурбину. Але вона не займає всієї площі стінки. Західня стінка завгрубшки 0,60 м. Північна стіна має нерівномірну гурбину. Так, у західній частині вона досягає до 1,06—1,08 м., а в протилежній тільки до 0,96 м.

Цегла будівлі підчас відкриття була в кепському стані: не міцна, крихка, розсипчаста. Від цементу, що зв'язував цеглини, вони легко відокремлювалися і взагалі, ні цемент, ні цегла, ні самі по собі ні вкупі не були міцні.

В склепі нової будівлі, що його впущено в північну прибудову, лежали на піщаному ґрунті-долівці дві групи похоронів: ліворуч від східців біля північної стінки склепу і проти входу, біля східньої стінки (поперечної), окрім замуваного аркосолія в південній стінці склепу.

Біля північної стінки стояло, очевидно, дві гробниці, що займали місце від найдальшого північно-східнього кутка з основою стовпа і до пілона, що обмежував східці завбільшки з сходу на захід — 2,13 м. і в поперечному напрямкові — 1,24 м. Вони були дуже поруйновані і не дали можливості уявити за обрядом поховання, що це за похорон: все було поперекидувано, перемотлошено. Кістки неповного кістяка, шматки дерева від гробовища, решта тканини протканої золотими та срібними нитками, шматки стьожок, брузументу, тоненькі кручені нитки від спорохнявілих мережив, якими звичайно обшивають ризи. На місці грудної клітки кістяка (незрозуміло — яким чином) залишився срібний позолочуваний хрест з вигравіруваними зображеннями й ланцюжком при ньому (табл. IX, рис. 16 та 17). (Про хрест мова далі). Поруч лежав менший хрестик, під круглою тканиною, з рештою металеві круглої бляшки з обламаним унизу кінцем. Тут-же знайдено шматочки брузументів з різним рисунком та обля-

⁷⁾ „Въ Черниговѣ, когда у церкви Спаса ломали излишніе притворы, то нашли при основаніи стѣны гробницу, въ коей лежала женщина въ богатомъ уборѣ и при ней дитя. Архіерей Феофилъ (1770—1788) велѣлъ опустити гробъ ниже“... „Записки о Малороссіи, ея жителей и произведеніяхъ (1798) Якова Михайловича Маркевича“. „Кіевская Старина“. 1894 г. Декабрь, стор. 375.

⁸⁾ Про матеріял — шифер, з якого виконано гробницю, та місце його походження, звідки його привозили до Київa і звичайно до Чернігова див. „О ссовскій. Откуда привозился красный шиферъ, встрѣчаемый какъ въ древнихъ храмахъ, такъ и въ другихъ памятникахъ Кіева“. „Труды III Археологич. Съѣзда (въ Кіевѣ) т. II“, стор. 159—164.

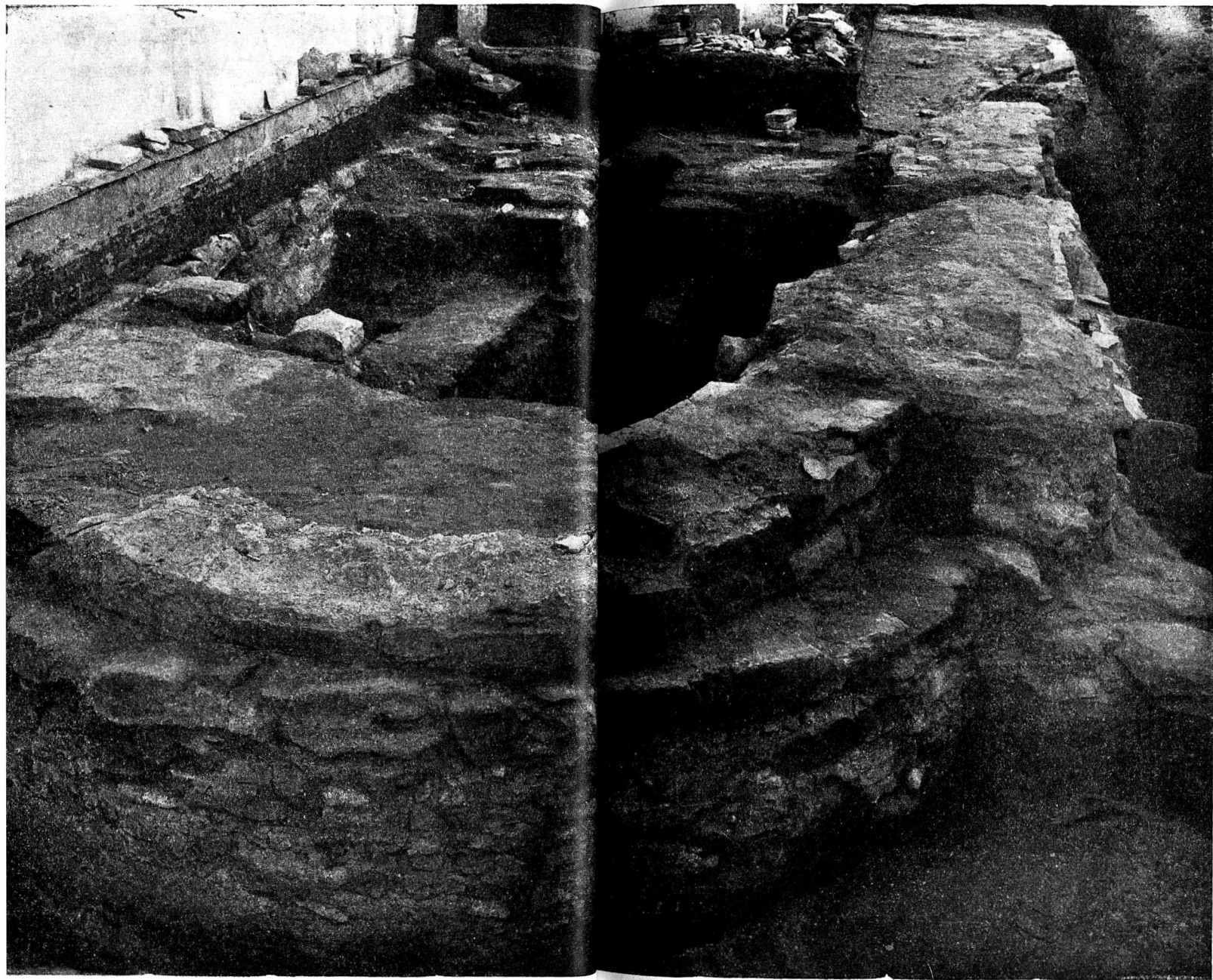

Рис. 10. Північна прибудова. Вигляд зі сходу.

Рис. 11. Північна прибудова до Спаса. Знімок з даху.

Рис. 15. Середня частина саркофагу і дно його.

мівки — смуги різноманітних матеріалів, а так само дві частини прорізної срібної застібки. На підставі різних спостережень можна гадати, що тут поховано духовних осіб, здається двох.

Друга група похоронів, що містилася біля східньої стінки будови, проте просто входу з східців мала ті-ж характерні ознаки грабунку. Кістки були розкидані. Весь похорон попсовано ще дужче як попередній.

У правій від входу стінці, себ-то в південній, замуровано нішу, або аркосолій. Зовнішні ознаки такого аркосолія було добре помітно на самій стінці, в вигляді аркового склепіння введеного в стіні тією-ж цеглою (рис. 18) і виступом, який робила стінка з арочкою від загальної стіни будівлі в середину її (на 0,40 м.), а так само прямокутним віконцем, зробленим у стіні з арочкою.

Арочка мала так звану лучкову форму, себ-то була дуже низенька, припадиста й складалася з двадцятьох вісьмох цеглин, поставлених руба сторч до глядача (рис. 18). Своїми п'ятами арочка спиралася на стовпчики з цеглин покладених плескувато, мурованих у стінку довгим боком до глядача. Віддалення між п'ятами арки — 2,20 м.

Не в центрі, а трохи праворуч у закладеній під арочкою стінці залишено було прямокутне віконце завдовжки 0,25 м., а завширшки 0,24 м. Його віддалення від лівого опірною стовпчика — 1,42 м. і від горішньої крапки арки — 0,44 м. (рис. 18, б).

Просторинь під арочкою закладено цеглою покладеною плескувато в поземному напрямкові, довгим боком до глядача, тому між самою арочкою і цеглинами траплялися щілини. Від найвищої точки арочки до основи стінки — 1,20 м.

Вийнявши груз з будівлі й відчистивши стінку з аркосолієм, виявлено, що дірку було пробито в лівій частині, коло самісінького опірною стовпчика (рис. 18, а). Зроблено таке „вікно“, що крізь нього можна було пролізти, заввишки воно мало 0,65 м. Отож, грабування організовано було добре: все, що мало характер похорону, „обслідувано“.

Поширивши трохи пробиту дірку й вичистивши засип, що заповняв склепик-аркосолій, ми впевнилися в „сумлінності“ грабіжників. У засипі зустрінуто кістки, шматки дощок від гробовищ, декілька залізних скаб, уривки брузументу з різною орнаментациєю. Між иншим тут-же в засипі знайдено два уламки мармуру з синюватими прожилками, що вкупі з иншими шматками мармуру, знайденими підчас дослідів у північній прибудові, становить чималу їх кількість. Очевидячки, біля Спаса було виробництво з мармуру.

РЕЧІ ЗНАЙДЕНІ В ПІВНІЧНІЙ ПРИБУДОВІ ТА В АРКОСОЛІІ.

І. Срібний позолочуваний хрест (рис. 16—17), з вигравіруваними зображеннями на обох боках і ланцюжком до нього. Складається з трьох окремих частин: двох платівчастих хрестів — горішнього та спіднього й невисокої платівки-смужки, що обходить хрест по краях і прилютована на ребро до

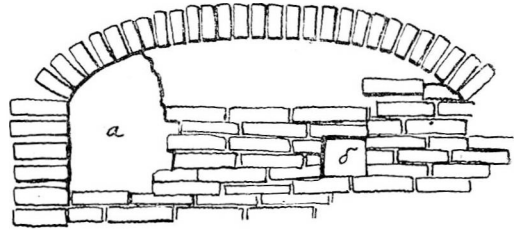

Рис. 18.

обох платівок як з'єднувальний між ними елемент, так що між двома платівчатиими хрестами (горішнім і спіднім) утворюється невеличка порожнявина. В деяких місцях на виступних кінцях хреста його скріплено гвіздками.

Хрест має звичайну форму трьох коротких і четвертого довгого рукавів з трьохчастковими півкруглими кінцями. І горішню і спідню його поверхні прикрашено вигравіруваними зображеннями святих, що досконало й зграбно виведені тонкою лінією, одними контурними рисами, сливе без так званого „тушування“, без відтінків, окрім невеликих рисок на руках, на тканині Спасителя та на горбочку під Розп'яттям.

На горішній частині хреста зображено посередині Розп'яття Спасителя на хресті простої форми (рис. 16), з набитою вгорі на кілочок дощечкою для звичайного напису: „ІНЦІ“. На бічних рукавах хреста в колах зображено Божу Матір, з одного боку та Івана Предтечу — з другого з відповідними ініціалами. Над зображенням Розп'яття вигравірувано в медальйоні яйцюватої форми Господа Саваота, та Святого Духа в образі голуба. Внизу під Розп'яттям — звичайне зображення гори Голготи.

На зворотній частині хреста зображено, в середній частині Б. М. в типі Оранти (рис. 17), а на самих кінцях рукавів, у колах зверху: мітрополіт Петро („Петру“); ліворуч від глядача: мітрополіт Олексій („Алеѣъ“); праворуч: мітрополіт Йона („Ю...“); а внизу — мітрополіт Пилип („Филипп“). Виображено, отже, великих духовних осіб, що належать до сонму святих. До того-ж таких осіб, більшість яких стосується до української землі. Першим вигравірувано зображення мітрополіта Київського Петра (першого мітрополіта, що почав жити на Москві) (1308—1327). Другим — Олексія, наступника Теогноста мітрополіта Київського), сина чернігівського боярина Федора Бяконта (висвячений на мітрополіта р. 1354—1378). Третім — Іону мітрополіта Київського (висвячений р. 1437, † 1461). Що-до четвертого зображення мусимо зазначити, що його портретні особливості не говорять на користь гадці про мітрополіта Пилипа II-го з роду Количевих (1566, † 1569). Окрім того, з загального характеру роботи судячи, з стилю зображень, хрест не може бути роботою пізнішою од XVII стол. — про це далі, — а тимчасом мітрополіта Пилипа II-го, що задушив його Малюта Скуратов, канонізовано, приєднавши до перших трьох святителів, тільки в 1875 році ⁹⁾. Це саме для перших трьох святителів зроблено на Соборі 1547 року ¹⁰⁾ Чи не можна в цьому четвертому зображенню вбачати мітрополіта Пилипа I-го (1464—1473 р. ¹¹⁾). Висловлюючи думку про Пилипа I-го, ми не маємо наміру рішуче її обстоювати.

⁹⁾ Полный мѣсяцесловъ Востока, т. II. Святой Востокъ. Д. Б. Архієпископа Сергія. Изд. второе. Владимиръ 1901, стор. 309. Так само: Архимандритъ Леонидъ: „Святая Русь или свѣдѣнія о всѣхъ святыхъ и подвижникахъ благочестія на Руси (до XVIII вѣка) обще и мѣстно чтимыхъ.. Издание гр. С. Д. Шереметева, СПб. 1891“. Об-ва Любителей Древней Письменности“, стор. 134. ч. 524.

¹⁰⁾ Арх. Леонидъ „Святая Русь“... стор. 132, ч. 619. Також стор. 130, ч. 515.

¹¹⁾ П. С. Р. Л., т. VIII (Продолженіе лѣтописи по Воскресенскому списку). СПб. 1859, стор. 177.

А також „Голубинскій. Исторія русской церкви, т. II. Первая половина тоже. Изд. „Имп. О-ва Ист. и Др. Рос.“. М. 1900, стор. 572—548.

Рис. 16 і 17. Срібний хрест—лицевий і зворотний бік. Побільшений знімок.

Відоме на Україні з перших часів прийняття християнства зображення Б. М. в типі жінки, що молиться, знявши руки, під назвою „Оранти“, — виконано в формах витриманих і простих, в гарних ушляхетнених пропорціях.

Хрест міг належати тільки духовній особі похованій у склепі.

Своєю формою, досить удосконаленою, з виразно закінченими трьохчастковими рукавами, технікою виключно тонкою й певною, стилем зображень, хрест може належати XVI століттю і ледві чи самому початкові XVII-го. Коли-ж прийняти зображення Пилипа за Пилипа II-го з роду Количевих (1566, † 1569), то в такому разі навряд чи вважатимемо за можливе віднести хреста до зазначеного часу. Він має бути пізніший. Отже форми зображень, їх рисунок і техніка виконання не дозволяють віднести хреста до пізніших часів. Хрест зберігся добре. Срібний визолочений ланцюжок має на собі всі сліди роботи досконалого майстра. На кінцях рукавів хреста виступають кулясті головки шрубочок, що скріплюють обидві половинки хреста — горішню й спідню.

Надзвичайно близьку роботу на металі і в розумінні форм і рисунку, а головне стилем, так само як і технічного виконання, до нашого хреста знаємо на металевих кружальцях „дробнищах“ з вигравіруваними зображеннями святих, набитими на оклад Євангелії 1393 р., яка переходується в Троїцько-Сергіївській лаврі ¹²⁾.

Розміри хреста: заввишки 0,92 м., завширшки 0,065 м. На рис. 16 та 17 знімок даємо побільшений, щоб виразніш можна було бачити різьбу на зображеннях.

II. Срібний визолочений хрестик з трьохчастковими півкруглими поширеннями на кінцях. Коло долішнього довшого рукава, замість третього півкруглого поширення виступає вниз гранчаста куля, що закінчується гвинтом, тепер одламаним, завдовжки близько 0,02 м. Останній проходить крізь кружальце з шерстяної тканини. Кружальце має коло 0,04 м. у діаметрі, а поверх хреста накладено друге кружальце, що обведене по краю двома крученими мотузочками. Призначення кружалець з тканини: трохи чи не буде це решта колуватого капшучка, де переховувався хрест. Останнього зроблено з товстої густо золоченої платівки. На одному боці на кінцевих трьохчасткових поширеннях вигравірувано проміння, що виходить з хмари зверху, а з боків — звичайні: „ІС—ХС“. Внизу — голова Адама і відповідні літери „ГА“ (голова Адама). На звороті хреста вгорі, під трьохкутником, що має визначати троїчність, напис: „ЄΘ ΘΕΟΤ“, а в бічних — „НИ — КА“. Внизу: „РБ“. Робота хреста — звичайна, далека від удосконаленої техніки попереднього.

III. Намисто з бурштину: намистинок двадцять одна. Величина й форма його різні: а) кулясті форми з дрібними гранями по поверхні. Деякі з них сплющено в напрямку дірки, інші, навпаки, витягнуто в тому-ж напрямкові. Вони двох розмірів, найбільших діаметр досягає 0,015 м. б) куляста маленька,

¹²⁾ Виображення їх, між іншими, у книзі Д. Ровієського „Русскія народныя картинки... посмертныи трудъ... подъ наблюденіемъ Н. П. Собко, т. I, СПб. 1903“, стовп. 39—40.

одна; в) одна кругла вальцювата з дуже заокругленими ребрами на коротких кінцях; г) барильцюваті, продовгасті, гранчасті на багато дрібних чотирикутних (ромбічних) гранів, вони різної величини (16 штук); найбільша довжина їх — 0,015 м. Бурштин прозорий, жовтогарячий, чистий; кольором усі намистинки одноманітні. З аркосолія, що знаходився в північній прибудові.

Намистини ці — тільки решта, очевидячки, багатого намиста, пограбованого разом з іншими речами.

IV. Шматок шовкової тканини (трикутної форми) — один з багатьох, що найкраще зберігся. Шовкову тканину проткано мідяними визолоченими нитками. По малиновому полю виткано багаті формами листя та квіти; гарна їх композиція заповнює геть-чисто всі місця, так що малинового гла залишається лиш скількись плям. У яку загальну композицію ввіходили ці окраси, не можемо сказати на підставі тих невеличких частин тканини, котрі маємо. Угадати „рапорт“ неможливо. Листя та квіти — жовті, технічно виконані так, що поруч з ниткою жовтою шовковою йде нитка металева, потім знов жовта. На зворотному боці той самий малюнок, але не жовтий, а червоний.

V. Сім залізних грубих скаб з платівок завширшки 0,04 м.; їми скріплювано гробницю.

VI. Чотири легенько зігнутих скабки з заліза, з'єднаних одна з одною шарнірами. Завширшки скаби 0,02 м. Завгрубшки 0,005 м. Завдовжки кожна скаба 0,25 м. Переламана на дві частині. На кінці однієї з скаб зроблено чотирикутну дірку. Гадаючи з тієї кругової, по якій зігнуто скаби, вони могли бути за каркас для пояса — вериг (рис. 19). Але ми не запевняємо, що цей наш здогад певний.

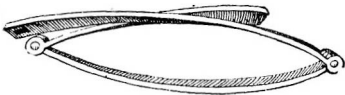

Рис. 19.

VII. Уламок глиняної кахлі политої жовтою поливою з коричнявим орнаментом. Глину, що з неї зроблено кахлю, дуже гарно відмулено і тонко вимішано, без грудочок та зерен. З обох боків — горішнього й спіднього кахля має червонувато-„палевий“ колір, між якими є прошарок сірого. Всі три прошарки завгрубшки здебільша однакові. Спідню частину де-не-де гладенько зчищено, можливо ножем чи лопаткою. Маса, що з неї зроблено кахлю, рівна й одноманітна, але має в собі багато піску — зернят однакових завбільшки. Лицьова поверхня — рівна, гладенька. Її вкриває тонке нашарування жовтої поливи. Грубина нашарування поливи залежить од поверхні, на яку її наліто: то йде тонким нашаруванням, то значно грубшим, там, де поверхня поглиблюється. Але, у всякому разі, грубина поливи дуже невелика. По жовтій поливі покладено окраси коричнявою фарбою: смужечка оточує плитку-кахлю по краю. Потім такою смужечкою зроблено недбайливий малюнок кілець, що перетинаються одне з одним; до них додано ще спіралі з тонкої виткої ниточки. Виготовлення маси для кахлі, очевидячки, турбувало майстра, бо вона визначається всіма якостями гарної цеглини: полива на ній не відлущується й коефіцієнт поширення маси дорівнює поширенню поливи. Збереглася чверть кахлі з обламаним кутком. Знайдено її між „грузом“, що запорожнював північну прибудову.

ПІВДЕННА ПРИБУДОВА.

Біля південних мурів Собору, в східній їх половині, після того як відчищено поверхневе гумусове нашарування землі, що складалося з шматків цегли, уламків тинку й різного будівельного сміття недавнього здебільша походження, почали виявлятися фундаменти прибудови до Собору, очевидно ж тієї, про яку подають нам відомості в літературі різні автори й яку відкрив був р. 1863 архієпископ Чернігівський Філарет¹³⁾.

По відкритті цих фундаментів стає зрозумілим і повідомлення Шафонського про те, що Собор мав: „съ наружья придѣланы два придѣлы: съ правой Трехъ Святителей, а съ лѣвой Покрова Богородицы; нынѣ они отломаны“¹⁴⁾, опріч чотирьох престолів: трьох унизу Собору й четвертого на хорах.

На самому початку роботи, з-під поверхневого нашарування землі показалися окремі цеглини невідомої будівлі, що лежали вище од інших її частин. Далі з'явилися цеглини, що лежали поспіль і являли собою ясно окреслені форми невеличкої прибудови, яка своїми зовнішніми формами та розмірами близько відповідала північній прибудові. Це було чотирикутне приміщення з півкруглою абсидою з східнього боку. З усіх зовнішніх ознак таке приміщення відповідало маленькій церковці, або капличці, як і північна прибудова.

Загальне вражіння від плану цієї будівлі чимало порушує труба від парового ogrіття. Ця труба проходила через усю будівлю навкоси з південного сходу на північний захід. Щоб прокласти цю трубу (від казана розміщеного в південно-східньому куткові цвинтара до Собору), викопано рова, проламавши непотрібно широку дірку в стіні колишньої абсиди прибудови, зламавши мало не всю стінку середньої перетинки між вівтарною частиною та серединою церкви й знищивши трохи не до краю північну стіну прибудови. (табл. V, рис. 20). Через таку руйнацію не легко було виявити цілком певно деякі окремі конструктивні деталі нашої прибудови.

Відчистивши від землі всі підмурки цього приміщення, що збереглися від попередніх руйнацій, виявлено: 1) що півкруглу абсиду відокремлює від середнього чотирикутного приміщення грубенька поперечна стінка (рис. 20, B);

¹³⁾ „Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. Кн. пятая... Черниговъ 1874“, стор. 32.

На підставі Філаретових даних ціла низка авторів, що писали про Чернігівського Спаса, загадують у своїх працях про ці фундаменти.

Иловайській, Д. „Исторія Россіи, т. I, друге видання, 1906 р., стор. 278—280, а також у своїй статті: „Древній Черниговъ“, в журн. „Древняя и Новая Россія“, 1877, ч. 3, стор. 249—255.

Павлиновъ, А. М. „Архитектура въ Россіи. Домонгольскій період“. „Вѣстникъ Изыщныхъ Искусствъ“, т. VI (1888 г.) Вып. 1, стор. 48 і потім: у своїй „Исторіи Русской Архитектуры“ М. 1894, стор. 6—14.

Ефимовъ, А. „Черниговскіе Каѳедральные Соборы... первый выпускъ“ Черниговъ 1908, стор. 22.

„Картины Церковной жизни Черниговской Епархіи изъ IX вѣковой ея исторіи“ Київъ 1911 г., стор. 8 і в багатьох інших.

¹⁴⁾ „Афанасій Шафонскій. Черниговскаго Намѣстничества топографическое описание. Издалъ М. Судіенко. Київъ 1851“, т. II, стор. 275.

2) що ця стінка тепер заввишки така сама, як і зовнішні підмурки будівлі; 3) що загальна довжина внутрішнього приміщення абсиди з чотирикутним приміщенням 7,25 м. Окремо-ж довжина чотирикутного приміщення 4,15 м. Причому, завгрубшки поперечна стінка 1,33 м. А від найдалшої точки надвірної поверхні абсиди до поперечної стінки 1,97 м.; 4) на надвірній поверхні південної стіни є рештки пілястри (табл. X, рис. 20, Ж), а це визначає, що поперечну стінку збудовано одночасно з самою стінкою, себ-то всі ці частини одночасові, не вважаючи на таку „органічну“ незв'язаність цих двох стінок (поперечну стінку збудовано в притул до південної).

Матеріал і загальні технічні особливості мурування прибудови в деякій мірі відповідають подібній-же що-до форми північній будівлі, тоб-то: ряд каменя „дикаря“ чергується з грубим прошарком „цем'янки“ і далі йде ряд цеглин. Таке чергування знов повторюється.

Але мурування в цій прибудові, в деяких її частинах має характерні ознаки недбайливого виконання. Далі — не менше характерні ознаки неначе перебудування та добудування. Так: а) поперечну стінку в середині прибудови (табл. X, рис. 20, В) складено з окремих обтисків та уламків каменя „дикаря“, без будь-яких додатків до них цеглин і з чималою домішкою того елемента, що скріплює цей матеріал, — розчину; б) горішні частини підмурків добудовано мало не на всьому протязі відкритих частин цеглою зовсім іншого формату й розмірів ніж цегла Спаса. Розмір її той-же самий, що про нього ми вже казали, описуючи північну прибудову, себ-то близько $0,30 \times 0,20 \times 0,06 - 0,05$ м. Можливо, що ця цегла є решта стін надбудованих на відкритих тепер підмурках; в) у південній частині абсидного підмурка (табл. X, рис. 20, Е) трапляються між камінням і ряди і окремі цеглини різних часів: у рядах долішніх — червона груба цегла (дуже подібна до тієї, що звуть литовською) (табл. XII, рис. 23, а), а над ними цегла тонка, жовта (що наближається до цегли великокнязівських часів) (табл. XII, рис. 23, б).

Північною своєю стінкою прибудова щільно притулялася до південної стінки Спаса і в цій своїй частині стіна була в надто кепському стані — мало не цілком зруйнована; все — в вигляді безладних куп з будівельного матеріалу, що де-не-де переривається рештою мурування¹⁵⁾.

В протилежній, західній, широкій стінці, очевидячки на колишній височині долівки пророблено в середній її частині поріг у формі врізаної, з середнього боку в товщу стінки вирізки (табл. X, рис. 20, Д; рис. 21, Д) завглибшки близько 0,20 м. (точні проміри неможливі через те, що стінка в поганому стані).

Поруч з поперечною стінкою, що відокремлює абсидне приміщення від чотирикутного й рівнобіжно їй, далі на захід виступає з південної стінки прибудови, всередину приміщення решта другої такої самої поперечної стінки складеної з подібного-ж матеріалу. Її знищено цілком, окрім невеличкої згаданої тут рештки (табл. X, рис. 20, Б).

¹⁵⁾ Дивна річ, яким чином місцева Архівна Комісія, або окремі її члени, та місцеві археологи не звернули своєї уваги на роботи підчас прокладання труби від опалювання і не помітили, що руйнується важлива пам'ятка.

Рис. 20. Південна прибудова. Вигляд з даху.

На надвірньому боці південної стінки, як вже зазначено, є рештки пілястри (табл. X, рис. 20, Ж), але тільки першої з описаних поперечної стінки, насупроти-ж другої стінки жадних ознак пілястри немає. Тимчасом останній шматок колишньої стінки „органічно“ зв'язано з південною стінкою, а не прибудовано в притул, як перший.

В південній стінці південної прибудови, зараз-же під гумусовим поверхневим покриттям, на глибині не більш од 0,35 м. показалася чотирикутна заглибина в товщі стіни. Це, так-би мовити, дно, або долівка невеличкого приміщення в стіні. Долівка ця збереглася цілком (табл. X, рис. 20, Г). На всіх чотирьох краях збереглися основи стінок, що височиною своєю досягали 0,065 м. в одному місці (ближче до західної стінки) і щось із 0,10 м.— у східній частині. Це є, так-би мовити, тільки план того спорудження, що зникло разом з мурами. Розміри його такі: завдовжки 2,10 м. завширшки 0,90 м. (табл. XI, рис. 22). Віддалення цієї западини від кутка, де сполучаються західня й південна стінки дорівнює 0,10 м.

І дно і невеличкі рештки стінок цього приміщення дуже добре оброблено: поверхня чисто вигладжена, мало не вишліхтувана як готують поверхню до розмальовування, і обмазана білим тинком. На решті стінок, окрім того, залишилися невеликі, але виразно помітні сліди розмалювання, в вигляді червоної смуги, завширшки 0,04 написаної темперною фарбою. Це таке являла собою ця заглибина в стіні, не важко розгадати.

Перед нами дуже характерний випадок будівельного деталю особливого призначення. Це є так улюблена в владущих класах великокнязівських часів української історії „ніша“, що являє собою безпосереднє продовження й пережиток давньохристиянських катакомбних *Loculus* і *Arcosolium*, так широко вживаних у різних давньохристиянських народів Сходу й Заходу як місця вічного спокою небіжчика. Наше замуроване приміщення в стіні храму, де переховувався прах небіжчика — видатної особи, близьке до катакомбних *Loculus*. Такі місця де ховали небіжчика, трапляються в мурах усіх храмів передмонгольської доби на Україні. Знаємо їх у Кирилівській церкві в Києві¹⁶⁾, в Канівській церкві і в багатьох інших.

Звідки запозичило наше громадянство спосіб ховати своїх небіжчиків у стінах храмів та каплиць, не час і не місце докладно говорити, отже-ж навряд щоб із Царгороду, де такі „ніші“ сливе не трапляються.

Стіна абсидного півкрусця в своїй південній половині збереглася до рівня сучасної наземної поверхні. Другий, протилежний їй кінець мало не цілком знищено. Поперечну перетинку технічно не з'єднано з зовнішніми мурами. Її поставлено в притул до них. Те, що підчас нашої праці приступне було для студій (зовнішня надвірня поверхня стінки та внутрішня, а так само її поверхня), дають таку картину технічних досягнень: зовнішні мури складено з різних матеріалів — каменя-дикаря, та різної цегли, що скріплені одне з одним звичайним розчином — „цем'янкою“ рожевою на колір, та „цем'янкою“ сірою.

¹⁶⁾ И. Ф у н д у к л е й, „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ. К. 1847“. Стор. 107, прим. 74. З посилкою на акт року 1609-го.

Під стіною на самому споді на звичайному тут піщаному ґрунті лежать великі й малі камені („дикарі“) здебільша сірі на колір, а над ними нерівні поземі ряди чималих розмірів червоної цегли (табл. XII, рис. 23), що своєю грубиною мало не вдвоє перевищує тонку жовту цеглу з добре препарованого, вимішаного матеріялу (табл. XII, рис. 24, б). Обидва типи цеглин лежать у муруванні стін. Таку червону грубу й велику цеглу звичайно звикли зараховувати до Литовських часів української історії. Навпаки, цеглу тонку, жовту і теж велику знаємо в багатьох датованих будівлях великокнязівської доби.

Коли-ж ці мурі складено?

Мусимо тут зазначити, що, щоб установити, звідки й коли повстало перше твердження про належність зазначених цеглин Литовській добі, не маємо досі абсолютно ніяких певних даних і досліди над цим матеріялом ще не тільки не пороблено, але й не розпочато. Тимчасом, і ту й другу цеглу покладено на розчин рожевого кольору дуже міцної консистенції. Навіть і та сіра „цем'янка“, що трапляється в мурах, своєю міцністю не нагадує „цем'янку“, яку знаємо в будівлях з червоною цеглою часів Литовських.

Перетинку, що відокремлює вівтарне півкрусжжя від решти приміщення, складено з самої жовтої тонкої цегли на міцному розчині звичайного рожевого кольору з домішкою червоних та білих цятток. Заввишки перетинка 1,25 м.

Можна було-б гадати, що стінки складено з різного матеріялу в пізні часи. Для цього правили залишки будівельного матеріялу від великокнязівських часів, до яких додано матеріял звичайний для тих часів, коли споруджувано прибудови, себ-то велику червону цеглу (литовські часи). Отже характер способів будувати, технічні особливості, наявність рожевого розчину і, гадаю, неможливість припускати залишки будівельного матеріялу від давніх часів, а так само міркування суто-історичні — не сприяють гадці про пізне походження наших мурів. Вони можуть бути не одночасові з будівлею Спаса і так воно й є, — але все-таки збудовані за часів перед монгольською навалою.

З боку абсиди перетинка, що відокремлює середню частину від абсиди, мала вигляд недбало виконаної стінки: рівної площини немає: то виступає з стінки цегла, то вона заходить у глибину стінки, а замість цегли виступає розчин (табл. XII, рис. 24, в). Цегла лежить що-до поземої лінії дуже нерівно: то вище то нижче. Іноді окремі цеглини виступають одним рогом на двір, а другим заходять у глибину стінки. Цеглини часто закладено в стінку не цілими, а обламаними. Але всю стінку складено з одноманітних цеглин та шматків, так само як і скріплено її одноманітним розчином.

З каменю та цегли подібних до зазначених складено і південну стінку будови, так само як і стінку західню.

Про північну стінку можна тільки здогадуватися, що її було складено з того-ж матеріялу і в тій-же будівельній техніці, що й попередні: її так попсовано, що на всьому протязі стінки немає цілої частини, яка могла-б дати добре й певне уявління. Всю прибудову не було звязано з мурами Собору. Її збудовано в притик до нього, як і прибудову північну.

Нижче од глибини основ фундаментів у середній частині південної прибудови, а саме на глибині 1,65 м., на всій внутрішній площі чітко й різко

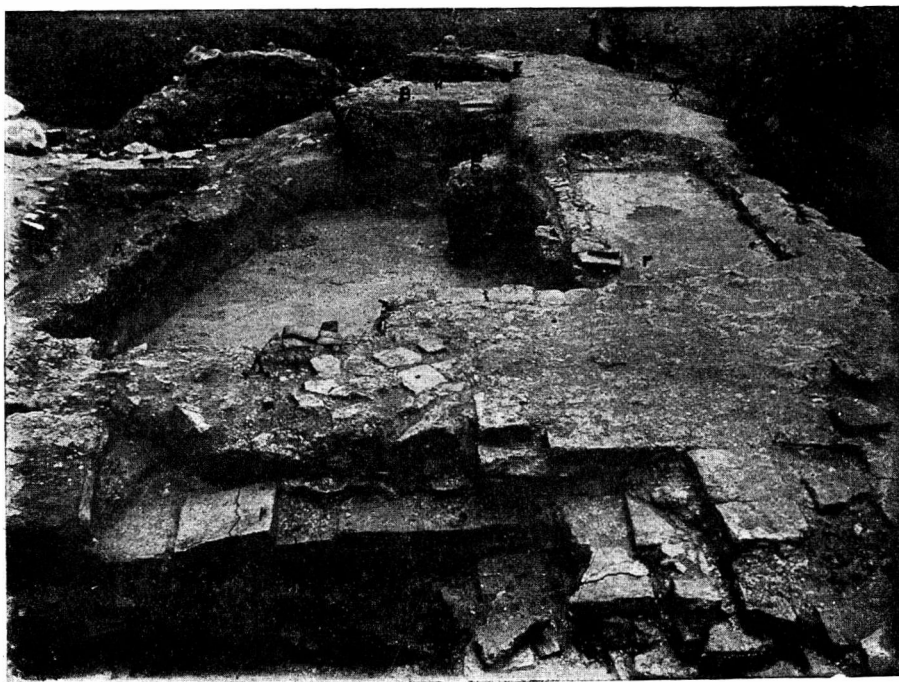

Рис. 21. Західня й південна стінки південної прибудови

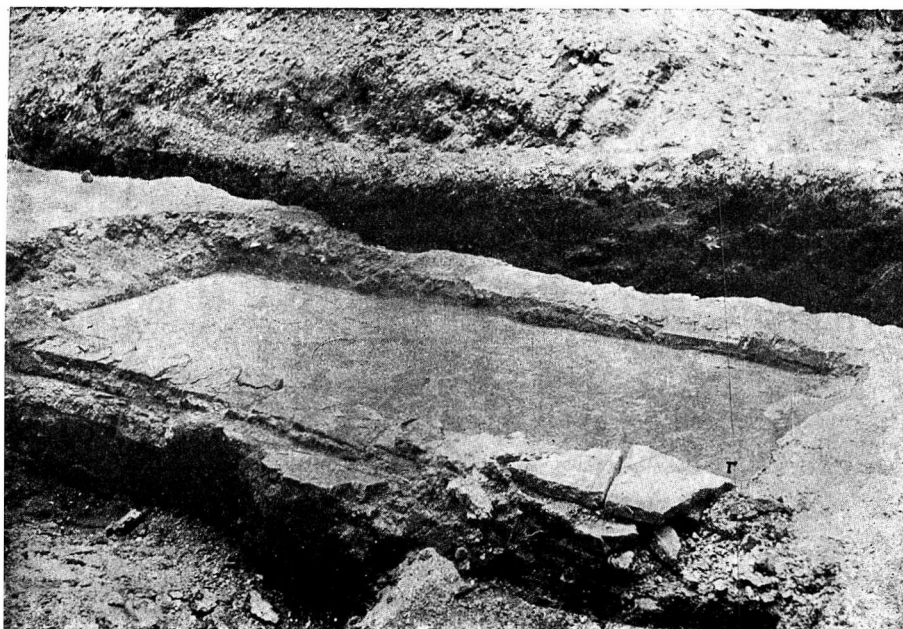

Рис. 22. Заснування „ниши“ в південній стінці південної прибудови.

визначалися темні плями — пісок пофарбований попелом на ясно-жовтому кольорі чистого піску. Їх відкрито під нашаруванням піску змішаного з попелом та вугіллям завгрубшки 0,15 м. Форма цих плям та їхнє розташування сами по собі вказують на їх походження. Це були, очевиднож, місця колишніх дерев'яних споруджень, що відбилися заглибинами в піскові, куди згодом насипувано темну попільну землю та рудий перегній від дерева (табл. XIII, рис. 25 та рис. 26). Смуги, що перехрещуються одна з одною (дві рівнобіжних) і що проходять через усю нашу будівлю з півночі на південь і одна в протилежному напрямкові — сліди од колод або стінок. Далі — окремі плями невеличкі завбільшки і круглих форм вказують на сторчові стояки. Ще далі — біля самої передвітарної перетинки — невідрізані своїми формами великі плями невідомого нам походження.

Всі ці темні плями — свідки колишніх дерев'яних пристосувань, але яких? Чи це є решта пристосувань, зроблених, споруджуючи прибудову, що її фундаменти ми відкрили? Чи, може, пристосувань для добудування Спаса? Чи, можливо, решта колишньої будівлі, що згоріла перед тим, як збудовано кам'яну? За останню гадку, здається, більше даних — попільні нашарування, що вкривали всі вищезазначені плями. На поданому рисунку всі форми плям зарисовано за обмірами (рис. 26).

Пляма „а“ визначалася своєю інтенсивною чорнотою, через густоту вугілля та попелу. Глибина цих плям різна, починаючи від 0,10 до 0,25 м.

Основу підмурка вівтарної абсиди, заввишки 1,35 м. покладено було на прошарок з маси, що складалася з попелу та вугілля, завгрубшки від 0,03 до 0,07 м. Цей попільний прошарок проходить по-під стінкою на двір у формі

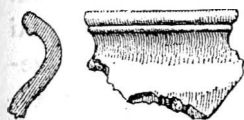

Рис. 27.

плями з нерівними краями, причому глибина його збільшується що ближче до надвірнього краю, в напрямку на південь-схід. З цього виходить, що центр цього нашарування лежить десь по-за межами нашої будівлі в зазначеному напрямкові, а під нашою будівлею — периферія його. В цьому попільному прошаркові зрідка траплялися кістки тварин та черепки різного керамічного посуду з добре вимішаної глини, тонкі, а на колір чорні та сірі. В деяких випадках траплялися вінчики того-ж посуду (рис. 27). Всі вони мали характерні ознаки слов'янського виробництва X—XII стол.

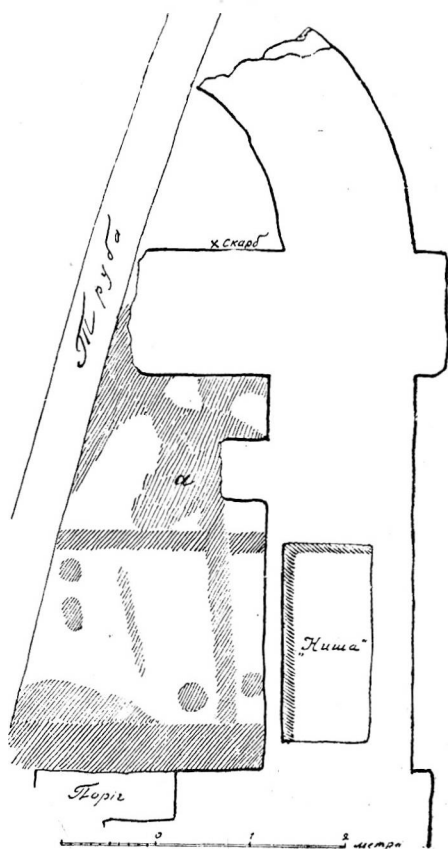

Рис. 26.

У південній частині вівтарного півкружжя, з надвору, зараз-же під кам'яним муруванням виявлено прошарок дрібненьких і тоненьких уламків малинового кольору серацитового лупака, що в археологічній літературі зветься шифером. Завгрубшки цей прошарок у деяких місцях досягав 0,03—04 м. Діаметр його досягав тільки 1 м. Ясна річ, такі дрібні уламки можуть залишатися тільки від роботи над плитами з серацитового лупака. Саму роботу, можливо, проваджено десь в іншому місці, а сюди викинуто рештки від виробництва. Можливе й інакше пояснення. Безпосередньо під цим прошарком починався той прошарок попелу та вуглин, що про нього була мова. Камінь — малиновий лупак, як ми гадаємо, по наших місцях уживано виключно за великокнязівської доби, отож попелище, виходить, утворилося раніш, од праць з лупака.

Біля передвівтарної перетинки, в середній частині прибудови, на глибині 0,50 м. знайдено цілу, невикористану цинову „пломбу“ з тих, які звичайно вживалися для грамот під назвою вислих печаток. На ній жадних зображень не було, це — лиш підготовка для печатки.

З східного боку перетинки, на глибині 0,35 м. від її поверхні і в 0,45 м. від сучасної поверхні землі знайдено скарб речей жіночого вбрання. Він лежав, під самою стінкою і був захований в одній з заглибин, що утворилася через нерівну поверхню стінки (в місці, що відзначено на рис. 20, 21 і 24—X). Скарба, очевидно, було вгорнуто в звичайну полотняну тканину. Лежав він за 0,75 м. від кутка, що утворивсь через стик вівтарного півкружжя з перетинкою.

Скарб складався з двох срібних вушних привісок, так званих „колтів“, прикрашених черневими зображеннями фантастичних птахів, звичайних для цього виробництва форм і рисунку, а по краю низкою великих кульок; двох масивних срібних-же браслетів з різними орнаментальними черневими зображеннями; браслети складаються з двох частин на завісках; двох срібних сережок так званого Київського типу досить поширеного, з трьома срібними-ж намистинами на кожній сережці; цілої низки дрібних срібних півциліндриків теж звичайного типу й однієї монетної гривні Київського типу. Скарб добре зберігся. Виявили його ми особисто, докладно оглядаючи відкриті стінки за тих умов праці, що ми-ж-таки запровадили: копачі не мали права підчас роботи своєю лопатою доторкатися до стінок будівлі або взагалі до будь-яких цеглин, каменів. Ту-ж решту земляного засипу, що залишилася в заглибинах стіни, біля таких каменів знімав і зчищав дослідник особисто. Така обережність в археологічних дослідках архітектурних решток усім відома. Своєю невеличкою лопаточкою ми вчищали стінку, знімаючи грудки землі з різних і численних у цій частині ямок. З однієї з таких грудок цілком несподівано випали з заглибини речі й розсипалися по землі. Скарба буде докладно описано й видано далі. Налезав він, як можна гадати на підставі форм, речей техніки й матеріалу, а так само композиції окрас та їх рисунку й взагалі всього стилю, — до кінця XII — початку XIII століть.

Біля південної стінки південної прибудови й самої вівтарної частини відкрито на глибині 1,50 м. пограбовану вже гробницю. Вона складалася

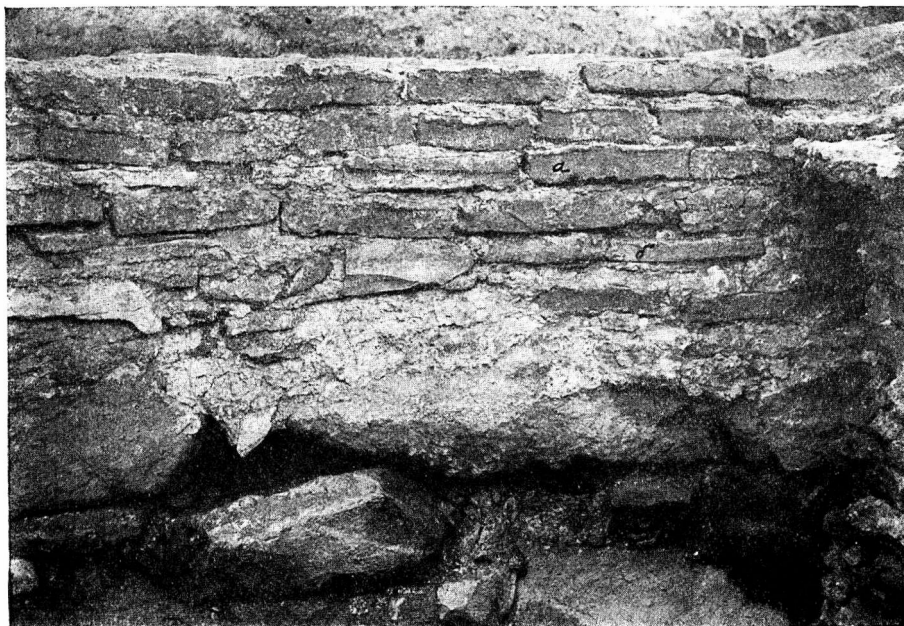

Рис. 23. Підмурки вівтарної частини південної прибудови.

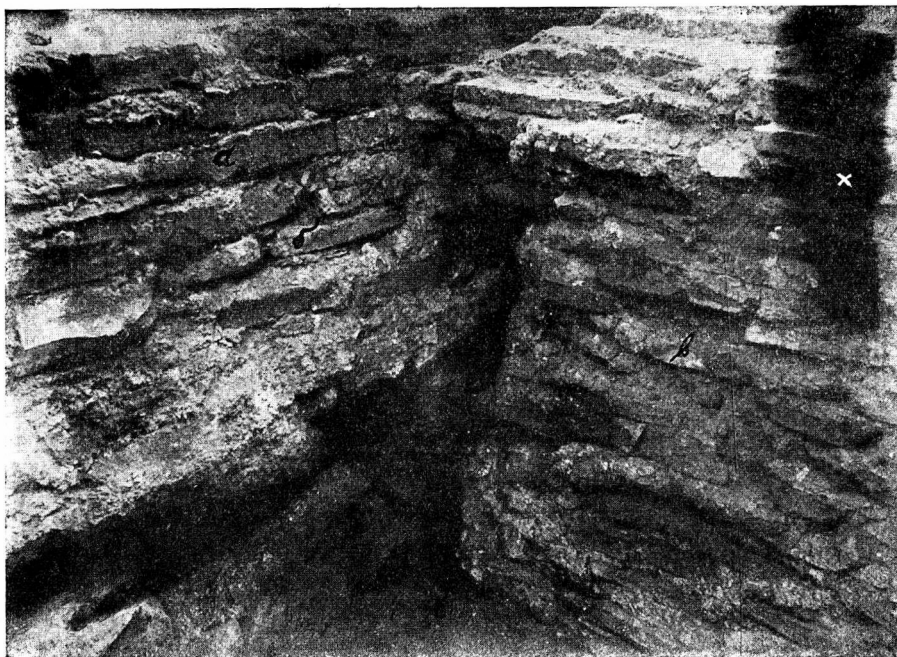

Рис. 24. Куток абсидних підмурків південної прибудови.

з чималої червоної цегли й являла собою приміщення — склеп з коробовим перекриттям, одна п'ята якого опиралася на стінку щільно притулену до південної стінки прибудови, а друга на виведену рівнобіжно з нею стіну. Склепіння було провалено, стінки більше як на половину своєї височини розібраті. На дні склепу лежали два кістяки на спині, головами на захід; збереглися вони дуже недобре і до того-ж зрушені були з місця. Кістки південного кістяка були більші, другого-ж, що лежав біля північної стінки, — менші. Здається кістяки належали чоловічому й жіночому похованню. У першого кістяка на місці грудей лежало двацять три срібні гудзики кулястої форми.

ПРИМІЩЕННЯ З ЗАХІДНЬОГО БОКУ ПІВДЕННОЇ ПРИБУДОВИ.

До південно-західнього кутка південної прибудови приставлено було неначе-б продовження південної стінки прибудови, що прямувала на захід. Ця стінка складалася в деяких місцях з двох рядів, а в деяких з трьох рядів цегли покладеної поверх колишнього кам'яного мурування скріпленого розчином. Далі, на захід, у тому-ж напрямкові траплялися поодинокі цеглини, камені, різний будівельний матеріал, а ще далі за ними решта стінки зробленої з цегли (табл. XIV, рис. 28, А), що тяглася аж до східньої стінки трьохабсидної прибудови, про яку мова буде далі. Тут мурування повертало під прямим кутом на захід і, щільно притулившись до східньої стінки трьохабсидної церковки, йшло аж до мурів Спаса (табл. XIV, рис. 28, Б).

Цю західню стінку, що стояла обік східньої вівтарної стінки трьохабсидної церковки, було зроблено з цеглин особливої форми й вигляду. Провадячи наші чернігівські досліди, ми досі на такі цеглини не натрапляли: цегла на колір була мало не біла, трохи жовтява. Форма її неправильна: один ріг гострий, другий — тупий. Розмір таких цеглин неправильний. Для прикладу наведу ті розміри цеглин, котрі перші трапилися з-поміж сили зроблених обмірів. Перша цеглина: завдовжки 0,31—32; завширшки 0,26—27 м.; завгрубки 0,04 м. Друга цеглина: завдовжки 0,315; завширшки 0,27—0,263 м.; завгрубки 0,04 м. В розламі цегла ніздрювата, дірчаста з домішкою великих і маленьких білих грудочок так неначе вапна. В масі її, окрім того, багато шматочків темно-коричневих, подібних на залізну руду, завбільшки від найдрібніших з макову зернину до значно більших. Розчин, що скріплював це мурування, має рожевий відтінок, з домішкою великих шматочків товченої червоної на колір цегли, що певною мірою нагадував розчин великокнязівських часів. Але ця маса дуже крихка, розсипчаста, в протилежність так званій „цем'янці“, себ-то розчинові великокнязівських часів. Своєю консистенцією й конструкцією наша маса дуже відмінна від розчину, що скріплює мури Спаса. Останній значно твердіший і консистенції цупкішої. В ньому не трапляється великих шматків вкраплінь. Завгрубки прошарки описуваного розчину 0,035 м., себ-то він тонший як сама цеглина. Це спостереження свідчить, що цей спосіб будувати йде в розріз з будівельними підхідками великокнязівських часів, відомими нам у мурах Спаса і в інших спорудженнях. Там знаємо прошарки „цем'янки“, що вдвоє, або втриє грубші за саму цеглину. Глибина,

на якій залягала зазначена стінка, дорівнює 1,50 м. Особливих підмурків вона не мала. Мурування покладено було просто на чистий пісковий ґрунт і самий фундамент був вузький. Отож, мурування, треба гадати, не несло на собі великої ваги. Себ-то сама стінка, на ній не була висока. До стінки трьохабсидної церкви її прибудовано пізніше, в притик.

Південна стіна нашої будівлі мала трохи не подвійну грубину, рівняючи з стінкою західною (пор. на рис. 28, А та Б). Вона складалася в поземому напрямкові — з чотирьох рядків цеглин вже зазначених розмірів і завгрубки була 1,10 м.

Західню стінку змуровано з двох рядків цеглин покладених довжиною по довжині стінки і завгрубки була вона 0,55 м. Така нерівномірність у грубині залежала од цілком зрозумілих практичних міркувань колишніх архітектів. Західня стінка описуваної будівлі підходила щільно до східньої стінки, очевидно, і давнішого значно міцнішого спорудження — трьохабсидної церкви (рис. 28, В), що існувала вже під той час, як будовано нашу прибудову, отож нашій стінці треба було менше непохитности, стійкості в самій собі, тому що її підтримувала стінка другої будівлі.

У горішніх частинах одноабсидної прибудови, біля південних мурів Спаса і південної та західньої стінок будівлі невідомого призначення, що ми допіру описали, маємо одну техніку виробництва і один матеріал, а саме: поверх мурування з каменів та „цем'янки“, що чергуються з цеглинами типовими для великокнязівських часів, — мурування, що за малим не підходило до сучасної нам поверхні, скрізь — хоч і не поспіль — траплялося мурування з цеглин тієї-ж техніки, розміру й характеру роботи, як і цеглини, котрі складають стінки вищезгаданої будови невідомого призначення.

Отож і цегляне мурування над одноабсидною прибудовою з каменю і стінки будови невідомого призначення можливо — одночасного походження, як можна гадати на підставі будівельного матеріалу й техніки його виконання.

Але не треба забувати й того, що й аркосолій у стіні південної прибудови, у нас вже описаний, біля самої своєї основи має такі-ж цеглини, вмуровані в елемент, що з'єднує, — розчин. Отже-ж можна міркувати так. Давню будівлю, що за основу її правила підмурки, що ми відкрили, зруйновано. Від неї залишилися тільки частини — підмурки, що лежали нижче за сучасну поверхню. На цій, так-би мовити, базі, згодом надбудовано приміщення з іншого матеріалу, що не тільки формами своїми, але й подробицями нагадувало попередню будівлю що-до планових особливостей. Тоді-ж до цієї будівлі добудовано з західнього її боку і те приміщення, одна з стінок якого так щільно притуляється до східньої стінки трьохабсидної церкви і яке ми зємо в цій роботі приміщенням невідомого призначення.

Так міркувати було-б дуже спокусливо. Але-ж тут повстає невеличка перешкода. Річ у тому, що цеглинами того-ж ґатунку й матеріалу, тієї-ж форми й розмірів вимурувано і частини східньої стінки трьохабсидної церкви, де ми знайшли декоративне розмалювання (табл. XIV, рис. 28), про що буде далі.

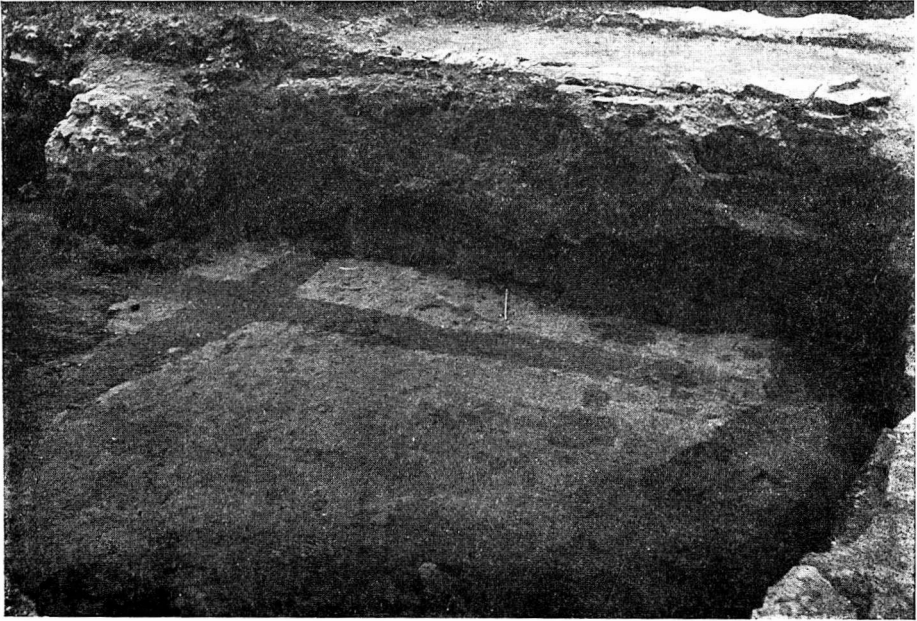

Рис. 25. Сліди плану колишньої будівлі під південною прибудовою.

Рис. № 29. Вид на вітарних абсид „церковки“ з півдня.

Отож довелося-б припустити, що зруйновано не тільки одноабсидну південну прибудову, а й трьохабсидну церковку, до того-ж зруйновано до щенту, до фундаменту, чисто, гладко і вже аж тоді почато її надбудовувати, в тих самих формах, цеглою описаного зразка.

Коли це могло бути?

Уважати, що будівлю з характерними ознаками техніки великокнязівських часів зруйновано перед монгольською навалою немає жадних підстав. Якщо-ж зруйновано її вже за монгольських часів, то коли-б цю руйнацію можна було полагодити? Даних про це не маємо. Відомі-ж нам історичні факти про можливість поданих припущень нічого не говорять. Гадаю, що ніяких руйнацій і не було — будівля одночасова.

У питанні про те, коли збудовано вищезазначені прибудови до Спаса, ясне поки що одне — що ми маємо справді дві різні техніки, два способи будувати, два типи матеріалів. З тих даних, що є в самій техніці мурування, в цеглинах і в сполучному матеріалі-розчині здається можна вважати, що зміна могла відбутися підчас самого будування, цеглини червоні грубі й цеглини тонкі жовті, які лежать поруч у вітварній стінці південної прибудови, існували одночасно. Таке міркування почасти підтримується тим фактом, що в стіні абсиди біля самої перетинки вкладено червоні грубі цеглини (поки що невідомого нам часу) внизу, а жовті тонкі звичайні в великокнязівській техніці — згори над ними. Таке поєднання могло-б утворитися тільки тоді, як-би будівлю споруджувано або за давніх часів, коли існували разом жовто-кольорова цегла й червона, або коли-б, виробляючи червону цеглу, користувалися й давніми матеріалами, що випадком трапилися будівникам. Остання гадка навряд чи припустима. Обидва гатунки цегли укладено поруч з кам'яними блоками на типовій для великокнязівських часів цем'янці.

Між стінкою, що сполучає трьохабсидну церковку з південною прибудовою й „тамбуром“, поставленим р. 1818 біля південних дверей Спаса, жадних решток мурування не знайдено. Коли воно й було, то його могли знищити, будуючи „тамбура“, що займав чималу частину зазначеного місця. Гадаю, що під сучасним кам'яним „тамбуром“ залишаються рештки старовинного мурування. Для такого здогаду є підстави: біля західньої стінки прибудови, зараз-же за східньою стінкою трьохабсидної церковки починається цегляне мурування невідомого призначення й дуже невиразної форми, про яке сказати що-небудь певне не маю жадної змоги. Але-ж ясно, що тут рештки давнього мурування і воно тягнеться на схід під „тамбур“. Можливо, що це — рештки стінки, рівнобіжної тій грубій (1,50 м.), що відкрили ми з півдня.

ТРЬОХАБСИДНА ЦЕРКОВКА¹⁷⁾.

На схід та південь від південно-західньої (нової) башти „Спаса“ навколо неї відкрито рештки колишньої трьохабсидної будови дуже невеличкої, але

¹⁷⁾ Так зватиму ту міньятюрну будівлю, що відкрили ми біля південної башти Спаса з трьома абсидами, умовно.

з дивовижно масивними основами під стіни, які вже не існують і остільки-ж масивними стінами.

Невеличкі розміри цього храмика або каплички-хрещальні дали нам підставу для вищезазначеної назви — „церковка“, дарма що фундаменти її надзвичайно масивні й, очевидно, призначені були витримувати чималу вагу стін.

Відкрито з цієї будівлі такі, що збереглися, її частини: 1) східню стіну з вівтарними абсидами „вирізними“ в самій стіні (табл. XIV, рис. 28); 2) всю південну стіну (від південно-східнього кутка до кутка південно-західнього); 3) невеличку частину західньої стіни, що притуляється до останнього кутка.

В середній частині мало не в центрі цієї церковки стоїть башта, що всією масою своєї основини, великим колом займала геть-чисто всю середину і не тільки колись з'їла цю середину, але й тепер страшенно заважала нашим дослідом над тими рештками, що своїм прямокутником охоплювали круглу основу башти (табл. XIV, рис. 28, Ж).

Після того, як зняте поверхнєве пізнє нашарування землі помішаної з шматками ламаної цегли і домішкою інших покидьків: каменю, іноді кісток різних свійських тварин, вуглин, решти вапна, цементу, то-що, — нашарування, що завгрубшки досягало від 0,40 до 0,60 м. — з'явилися цеглини мало не квадратної форми (завбільшки $0,31 \times 0,26 \times 0,04$ м.), покладені в певному порядку на розчин („цем'янку“) рожевого кольору.

Почнімо з огляду фундаменту стін і обізнаймося з їх технічними особливостями.

1) Східня стіна складається з великих і малих шматків каменя-дикаря, сполучених один з одним міцним, рожевим на колір розчином („цем'янкою“). До мурів Спаса ця стінка підходила дуже щільно, але з нею звязана не „органічно“, а в притул.

Тимчасом коли надвірню поверхню східньої стінки церковки, що від мурів Спаса йшла на південь, закривала описана в нас попереду будова невідомого призначення (в притул) і тільки на невеликому протязі (коло східньо-південного кутка) залишалася вона вільна, внутрішня її прямовісна поверхня зостається невідома, бо закривають її фундаменти сучасної башти. Це річ можлива, але може бути й інше: можливо, що та стінка, про яку йде мова, була тільки частиною, тільки краєм загального масива, складеного з каменя-дикаря й скріпленого рожевим розчином масива, що виконував роль стилобату, на якому було колись побудовано стінки трьохабсидної церковки. До такої гадки доводить нас той факт, що від надвірнього краю цієї стіни до найдалшого зовнішнього „обводу“ башти (на віддаленні — 2,50 м.) ішов не перериваючися цей масив і тільки цегляна накладка, що лежала поверх масива, в якій вирізано абсиди, мала грубину — надвірню й внутрішню прямовісні поверхні.

Біля південно-східнього кутка цієї стіни, відступивши від нього в північному напрямкові, стояв косий у плані чотирикутник, близький до паралелограму (табл. XIV, рис. 28, З). Його складено з цегли такої самої завбільшки, з такого самого матеріалу, такої самої техніки виготовування, як і вся східня стіна

Рис. 28. Мури з трьох яруж. Вигляд з даху.

церковки. Піднісшись трохи вище од загальної поверхні мурування (заввишки близько 0,20 м.), він заглиблювався у землю, завглибшки 0,75 м., правлячи неначе за підпірку — східної стінки, в вигляді контрфорсу.

Найцікавіша і, безперечно, найважливіша в науковому розумінні — східна стіна нашої церкви. В ній вимурувано з цегли трое вітварних у точному цьому слова розумінні міньятюрних абсидок. Знадвору ці абсиди не мали півкруглих виступів. Ці абсиди вимурувані в грубом масиві стіни і з надвірної поверхні ніщо їх не відзначало, там залишалася одна рівна в одній прямовісній площі сконструйована стіна (рис. 28 та 29).

Такий спосіб будувати вітварні абсиди, відомий в інших країнах, абсолютно невідомий був досі між будівельними пам'ятками минулого на Україні. Не знає його й Росія.

Стінки центральної абсиди, що збереглися до нашого часу, заввишки тільки 0,15 м. Середня стінка абсиди має гарно зроблену тинкову поверхню чисто зашліхтовану. Її розмальовано орнаментациєю в простій формі смуги, що має цілу низку вигинів розміщених правильною круговою лінією (рис. 30). Смуга розділяється на три різно пофарбовані частини: горішня — блакитна, середня — жовта й долішня — синя. Середню жовту смугу прикрашено ще, окрім того, тоненькою червоною смужкою, що розділяє жовту на дві рівнобіжних навіп.

Техніка малярства в цих рештках декорування витримана, але й смілива. Матеріал: тинк, фарби звичайнісінькі, елементарні, прості й консистенцією й фактурою. Синій колір не густий, не інтенсивний, трохи бліденький, неначе розбілений, або вкритий з поверхні сірим нашаруванням. Блакитний колір теж бліденький, аж неначе переходить у сірий, він теж не інтенсивний, як і інші темперні фарби. Про жовтий колір сказати це не можна. Смуга цього кольору одрізняється від попередніх своєю яскравістю, прозорістю, інтенсивністю. Це — ясно-цитриновий колір. З тими самими характерними особливостями виступає й смуга червоної фарби, що проведено її по жовтій смугі. Через отакі свої прикмети, а так само й через ясність жовтого кольору, ця смуга жовтого з червоним вузькою стрічкою виразно впадають у вічі, а дві попередні смуги залишаються, так-би мовити, в тіні, „штуштовуються“.

Зазначена декорація містилася біля самої долівки центральної абсиди. У двох бічних (останніх) абсидах жадного розмалювання спостерегти не пощастило: тинк на їх стінках зруйновано цілком.

Долівку в центральній абсиді, в лівій від глядача частині було скрізь залито рожевим розчином; решту її підмазано сірим розчином. Це свідчить за те, що як рожевий, так і сірий розчин одночасового походження.

Ліву, себ-то північну абсиду зруйновано трубою від опалення, що перетинала площу абсиди з південного заходу на північний схід (табл. XIV, рис. 28, Г) і, окрім того, стінки її, котрі цим прокладанням зруйновано ще не до краю, все-таки, мабуть тоді-ж, дуже зіпсовано.

Права абсида, південна, збереглася краще. Але в ній чималий дефект: саме посередині є глибока розколина в міцно звязаній будівельній масі „стилобату“. Розколина йшла прямо з заходу на схід і відокремлювала велику

частину масиву, що недалечко од цього місця закінчувався кутком (рис. 2 Д). Ця одірвана маса південно-східнього кутка „стилобату“ остаточно все-ж-таки не одійшла від масиву, а й досі органічно та міцно з ним звязана в тій частині мурування, що на захід від абсиди. Треба гадати, що продовження розколини, оскільки вона не може закінчитися різким тупим обрізом, іде

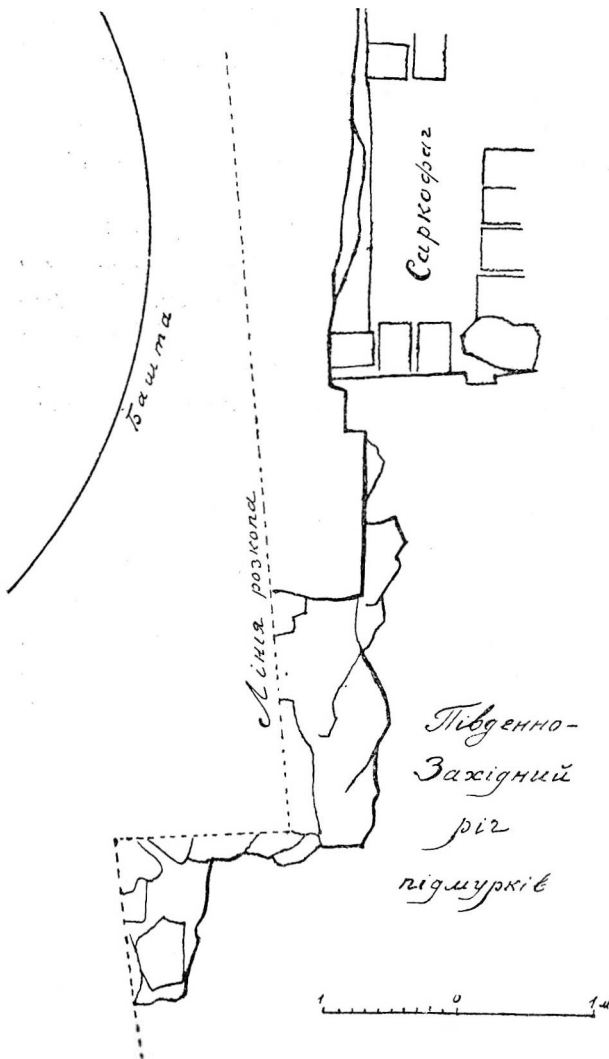

Рис. 31.

далі в масу мурування в її глибину та що вона змінила напрям, змінила глибину і, тимчасом коли поверхня масиву залишається ніби ціла, внизу, очевидно, є продовження розколини, що пішла вниз і далі в бік. Коли утворилася розколина, цілком точно ми не знаємо. Можливо, що утворилася вона, як будовано башту, коли в давньому муруванні („стилобаті“) будівники вибили декілька пар ямок, очевидно, на те, щоб устатити туди стояни від рихтовання (табл. XIV, рис. 28, Е). Але нам здається, що на таке припущення навряд чи можна пристати. На зламах розколини є ознаки, що свідчать про її давність — це по-перше. По-друге — косий у плані масивний стовп з цегли біля східньої (надвірної) поверхні вівтарної стіни скеровує гадку іншим шляхом: цей стовп був колись за контрфорса, що запобігав дальшій руйнації стилюбату. Не вважаючи на розколину, що йде з заходу на схід, кут, що відвалюється на південь, разом висувається і на схід. Судячи з характеру розколини, вона вже

давно не поширюється і шматок фундаменту далі не відходить, можливо з того часу, відколи поставлено тут контрфорса.

Південну стіну складено з великих та дрібних шматків „дикаря“ на типовому рожевому розчині — „цем'янці“. Надвірню прямовісну поверхню її зроблено недбало, як це звичайно буває в деяких фундаментах; виступають камені, між ними є глибокі западини. Окрім того, самий напрямок стіни зібгано, в ній є коліна. Протилежної з середини, прямовісної поверхні не було.

Там, де вона мусіла бути, починався вже фундамент башти. Південно-західній куток мав у плані подвійний виступ (див. рис. 31). Але тут починає мурування найбільш руйнуватися. Рівень, що на ньому проваджено спостереження, на поверхні південного краю тут на багато понижав, себ-то горішні ряди мурування знищено.

3) Західня стінка описуваного підмурку („стилобату“) залишилася нам невідома, окрім зазначеного південно-західнього подвійного в плані кутка. Вся стінка йшла під фундамент башти. В зазначеному „стилобаті“ нам пощастило, отже, простежити, через те, що в середині його була башта, тільки надвірні частини, котрі його обмежували, і ту невеличку площу поверхні, що знаходилася переважно коло східного краю. Отож, простежити пощастило дуже обмежену частину західньої стіни, ледві куток її, та ще й у тому становищу, в якому саме в цей час опинивсь дослідник, несподівано через заходи неприхильних до праці людей позбавлений коштів на дальші досліди.

На всіх наведених частинах у техніці їх виконання спостережено те саме явище: мурування скрізь має один характер великих і малих шматків „дикаря“, покладених на рожевому розчині (цементі). Зовнішню поверхню мурування по прямовісних площах оброблено недбало, в відміну од чудово обробленої поверхні Спасового підмурка, що ми простежили в шурфі ч. 1.

Дослідами, отож, встановлено загальні розміри церковки в плані. Вона мала з сходу на захід 12,5 м. і в протилежному напрямкові біля 8,50 м. Попереду ми вже були зазначили, що трьохабсидну церковку не зв'язано „органічно“ з мурами Спаса, її притулено механічно в притик, але дуже щільно. Тим-то вважати, що церковку збудовано одночасно з Спасом, або, що будівлі їх одного типу, не можна.

Церковку збудовано не одночасно з Спасом. Її збудовано згодом, за це свідчать матеріал — цегла, далі — більша недбайливість виконання, спорідненість усього цього з південною прибудовою, безперечно пізнішого походження, але-ж перед монгольською навалою.

Друге дуже важливе питання, це — питання про невідповідність фундаменту („стилобату“), могутнього й масивного, з тією надзвичайно міньятюрною будівлею, що ми звемо церковкою й що розташувалася на цьому фундаменті. Міркуючи над цим питанням, треба звернути увагу і на те, що в мурах Спаса як-раз над середньою частиною нашої церковки пророблено двері замуrowані цеглою підчас будування південно-західньої башти. Вони вели з хор другого поверху, що над нартексом Спаса, просто на двір, над церковку. Мимоволі повстає питання: чи не була та будівля, що ми звемо церковкою, або інша, яка заміняла її перед будуванням церковки, така висока, що її приміщення досягали до височини пророблених у мурах Спаса дверей і що до них, отже, можна було ввійти з хор Спаса? За цим питанням повстане й друге: коли будівля була така заввишки, — а фундаменти свідчать про колишнє велике навантаження, — то чи не могла вона зовнішнім виглядом, як і не цілком, то в деякій мірі відповідати північно-західній башті Спаса? Таке припущення можливе. Вона не порушувала-б архітектурного ансамблю будівлі так, як порушує його односторонність, навіть тоді, коли-б на фундаменті

церковки було збудовано не круглу будівлю, а чотирикутну в плані. В такому разі можна уявити собі чотирикутну башту на південно-західньому куткові Спаса, в декілька поверхів не менше як двох, — що плановим відношенням точнісінько відповідала-б круглій башті протилежного кутка. Її так само при-тулено до Спаса, як і круглу башту. Вона має ті-ж розміри в плані. Такий зовнішній вигляд західньої частини Спаса цілком-би відповідав загально-прийнятій в українській будівельній техніці передмонгольських часів ідеї Романського стилю.

ГРОБНИЦІ ВІДКРИТІ БІЛЯ ТРЬОХАБСИДНОЇ „ЦЕРКОВКИ“.

Біля південної стінки церковки, підчас дослідів відкрито декілька, оче-видячки, різночасових похоронів. Ближче до південно-західнього кутка на від-даленні від нього — 2,20 м. в напрямку на схід, і на віддаленні — 6,60 м. від східно-південного рогу, біля самої стінки, і на віддаленні — 1,55 м. від най-крайньої точки башти лежав людський кістяк, завглибшки 1,70 м. Всі за-значені розміри взято в тому місці, де знайдено череп кістяка. Лежав він уздовж стінки, головою на захід, з простягнутими ногами і складеними на грудях руками. Тут-же, на грудях лежала овальної форми мідяна іконка зав-більшки до $0,135 \times 0,11$ м. з рештою дуже попсованого розмалювання. Це є звичайний тип іконки для XVII—XVIII стол. Фаланги ручних пальців ле-жали на цій іконці. Під спідньою щелепою лежав невеличкий мідяний хрестик. Кістяк знаходився в кепському стані: кістки розсипаються. Він лежав у де-рев'яній труні; від неї збереглися рештки, що лежали почасти над самим кістяком, почасти з боків.

Дослідивши цей кістяк і знявши після нього прошарок землі завгрубшки від 0,10 до 0,20 м., натрапили ми на велику плиту з серацитового лупака малинового кольору. Ця плита лежала під зазначеним кістяком в тому самі-сінькому місці і в такому-ж напрямкові, як попередній кістяк. Західній край плити було піднято вище од східного і він знаходився на глибині 1,65 м., а східній на глибині 2 м. Північний край плити нахилився униз. Розміри плити мала такі: завдовжки 1,70 м., завширшки 0,85 м. Південно-східній ріг плити обламано. По довжині плити відламана частина забирала 0,10 м.

Поруч з плитою лежало два кістяки: перший — на схід від неї: на гли-бині 2,10 м., другий — на захід, на глибині 1,70 м. Обидва лежали біля самої плити, мало не впиралися в неї і мали той-же напрямок — головами з сходу на захід. Лежали вони на спині, в звичайному положенні: з простягнутими ногами й складеними на грудях руками. Жадних речей з цими кістяками не знайдено. Не було навіть звичайних хрестів. Отож установити, коли їх похо-вано — важко. Єдине, що можна сказати, це те, що похорон цей пізніший од похорону в гробниці з малинового лупака, про яку мова буде далі.

Вищеописана велика плита закривала гробницю. Розміри плити такі: завдовжки 1,70 м., завширшки 0,85 м. Піднявши плиту, зустрінута гробницю, вщерть засипану землею. Поперечну стінку гробниці (головну) складено з тоненької цегли на розчині сіруватого, мало не білого кольору, але та-кому-ж міцному, як і розчин рожевий. Бічна північна стінка гробниці того-ж

малинового лупака завдовжки 2 м. Друга довга, протилежна їй, стінка складалася з цеглин блідо-жовтого кольору, укладених на розчин мало не білого кольору. Стінка збереглася тільки частково, на довжину 0,90 м. Другу частину її знищено грабіжницьким підкопом, так само як знищено й східню коротку стінку (біля ніг). Підкоп ішов з південного боку. В найвищій частині гробниці завглибшки була 0,85 м. Дно гробниці вимощено цеглинами вищезгаданого характеру. Небіжчик лежав на тоненькій підсипці, чи заливці з розчину і камінців у характері тієї маси, що утворюється після того, як розчин розпадається. На цій масі лежав недобре збережений і розкиданий кістяк. Жадних речей при ньому не знайдено. Все пограбовано.

Матеріал, що з нього зроблено гробницю, себ-то плити малинового лупака, жовтувата тонка цегла, міцний, хоч і не рожевий, але тієї-ж консистенції, як і рожева „цем'янка“, розчин, — усе це свідчить, що гробницю збудовано в давнину. Гадаю, що вона відноситься до часів перед навалюю монголів. Похорони, що лежали поруч і зверху над зазначеною гробницею, стосуються, очевидно, до дуже пізніх часів — XVII століття, про що свідчать овальна іконка та мідяний хрестик.

РЕЧІ ЗНАЙДЕНІ З ПІВДЕННОГО БОКУ СПАСА.

I. Двацять три срібних гудзика, кулястої форми, з високими вушками, які зроблені з вузеньких платівок. Гудзика виготовано з двох півкулястих чашок. Біля вушок, з обох боків проткнуто маленькі дірочки — необхідний технічний деталь при злютовуванні таких речей. Срібло вкрито зеленою іржею. Коли притиснути, вона відлущується невеличкими шматочками. Найбільший діаметр гудзика дорівнює 0,01 м. Височина з вушком — 0,015 м. З гробниці біля південної стінки південної прибудови.

II. Шматок скляної мозаїчної смальти жовтого кольору. Це є плескуватий уламок смальти трикутної форми для мозаїки. Краї тільки з одного боку обламані. Інші стоплені, заокруглені. Найбільший розмір дорівнює 0,039 м. Завглубшки 0,006 м. Знайдено біля східньої стінки трьохабсидної церковки. Друга плитка смальти того-ж кольору, обламана з усіх чотирьох боків (завбільшки 0,011 × 0,01 м.) такої-ж глибоки. Знайдено там же на віддаленні — 2,30 м. на схід від маленької церковки, в засипі.

III. Півкуляста бронзова чашечка з одігнутими в бік краями. В середній частині, на дні чашечки, є чотирикутна дірка, завбільшки 0,01 м. Навкруги по самому краю — двоє врізаних рівчачків; між ними — слабо виявлений рубчик. Стінки чашечки дуже грубі. Поверхня вкрилася темно-зеленою патиною „приемного тону“. По краю дві невеличкі щербини (рис. 32).

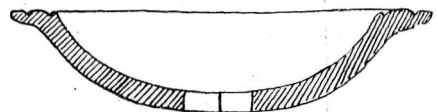
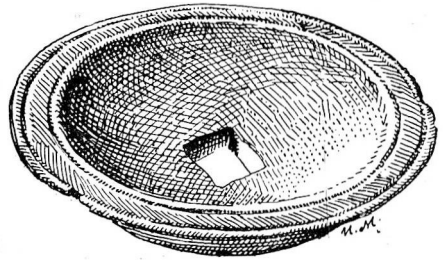

Рис. 32.

Чашечка належала свічкові з чотирикутним шпилем, що проходив через центральну чотирикутну дірку чашечки і на який насаджувалася свічка. Такі свічники — звичайна річ у середньовічному церковному побуті західної Європи, особливо в так звану Романську добу. Там підставку, на яку ставлено шпиль для свічки, і саму чашечку гарно оздоблювали різними окрасами. Це річ Романського стилю, яких не мало трапляється на Україні і навіть у Росії.

РОБОТИ ВСЕРЕДИНІ СПАСА.

Роботи всередині Спаса зосереджувалися на дослідах піддолівочної частини. За допомогою окремих ям, що ми їх зватимемо шурфами, досліди продовжено в тій мірі, в якій це дозволяли умови. Роботи залежали від церковних одправ, від наявності робітників, від коштів, і, нарешті від відношення особистого й принципового деяких осіб. Проводити роботи доводилося в такій послідовності, щоб один з притворів залишавсь вільний для церковних одправ, — це ускладняло працю: роботу не можна було проводити одночасно по всій площі долівки, а частково. Через те, що працювати всередині будівлі, під долівкою, можна було тільки за штучного освітлення, праця відбувалася найбільше після закінчення денних робіт вечорами, коли світилася електрика, дарма що робітників не завсіди щастило під цей час роздобути. Нарешті, найважча справа — грошова не завсіди стояла на бажаній височині. Мушу тут зазначити, що кошти, які так охоче видавав Виконком, не завсіди доходили до археологічних дослідів. Роботи довелося припинити, не закінчивши навіть початих шурфів усередині Спаса. Дослідникові не один день довелося сидіти без копійки, навіть без обіду. Умови праці за таких обставин не могли сприяти виконанню поставлених завдань. З почуттям великої відповідальності за неповноту, ніби недоговореність у дослідах піддолівочної частини і з великим жалем ми мусіли були припинити роботу „за браком коштів“ в той час, коли кошти на другу частину дослідів були. Вважаємо, що досліди над піддолівочною частиною Спаса не тільки не закінчено, але не доведено й до половини.

Шурф ч. I*). Закладено було в нартексі (притворі) собору, праворуч від приходу в кутку, біля південної стінки Спаса. Під плитками сучасної долівки лежала цементова підкладка, сірого кольору, що складалася з цементу, уламків сучасної червоної цегли, шматочків давнього князівського розчину рожевого кольору, крапок товчених керамічних виробів і дрібних білих крапок вапна. Ця підкладка поволі переходила до нашарування, що складалося з недавнього будівельного грузу помішаного з землею. Завгрубшки підкладка з грузом і плитками = 0,24 м. Після цього починається прошарок з сірої маси на багато грубшої ніж цементове нашарування. На його гладенькій поверхні помітно витиснені сліди шостикутних плиток, що колись на ньому лежали. Грубина цього нашарування — підмостки під колишню долівку з шостикутних плиток, досягала 0,20 м. Далі під ним залягав прошарок чорної золи, попелу та вуглин завгрубшки 0,10 м., що проходив по всій

*) Щоденник, стор. 15 — 17, 18, 19, 21, 22, 27, 29, 32, 33 (зворот), 34 — 35.

площі нашого розкопу. Це — виразні сліди пожежі, що трапилася була в соборі. Знявши попільне (пожежне) нашарування, натрапили ми на шар земляної маси змішаної з шматками цегли, тинку, розчину великокнязівських часів, а так само того-ж розчину з відтисками в ньому керамічного посуду і далі — багатьма уламками самого посуду. Ці уламки — то не що інше як рештки так званих „голосників“. Всі їх особливості свідчили про те, що ми маємо матеріал, який походив від зруйнованої будівлі великокнязівських часів і то саме з склепіння. Про це говорили чималі уламки так званих „голосників“ (себ-то посудин закладуваних у склепіння, щоб полегшити вагу самого склепіння) і відбитки стінок цього посуду на численних уламках розчину.

Над місцем наших дослідів, у зазначеному кутку нартекса знаходилося, між тим, давнє великокнязівське мурування: склепіння — „скуфейки“. Отож, рештки цього грузу походили від інших зруйнованих частин, від іншого склепіння, а не з того, що знаходилося над місцем наших дослідів. Як згодом дізналися — від центральної бані Спаса. В цьому-ж нашаруванні, від сучасної долівки завглибшки 1,42 м. лежали дубові дошки дуже зотлілої труни, рештки її завбільшки $0,67 \times 0,16$ м. Між зазначеними дошками — рештки розбитого й розкиданого не цілого кістяка. Лежав, очевидно, з сходу на захід головою. Під цією зруйнованою труною знайдено другого кістяка, теж розкиданого, що лежав у тому-ж нашаруванні завглибшки 1,70 м. від поверхні долівки. Зараз-же під цим кістяком знайдено третій похорон у напрямку головою на захід, як і попередній. Від його труни залишилася спідня дошка, решта зотліла. Між лопатками кістяка на дошці знайдено більше-менше пригорщ вуглиня, мабуть березових, у кожному разі не дуба, не сосни й не верби. При кістякові не знайдено жадних речей.

Безпосередньо під спідньою дошкою третього похорону натрапили ми на рештки четвертого кістяка покладеного в тому-ж напрямкові. Він лежав завглибшки 2,10 м. від поверхні долівки. Знайдено було від нього тільки череп, щелепу, плечову кістку, лопатку, кілька хребтових в'язків, фалангу пальця і між ними дві залізних широких скобки і залізний-же цвях. Через те, що дві скобки лежали в двох протилежних кінцях і знаходилися неначе-б на кутках зотлілої дерев'яної скриньки, весь цей похорон справляв таке вражіння, буцім у цій невеличкій скриньці поховано було окремі не всі кістки небіжчика. Ще далі — в тому земляному нашаруванні, завглибшки 2,29 м. натраплено на п'ятий кістяк, що лежав у тому-ж напрямкові, але так, що наші розкопи захопили тільки долішні його частини. Вся горішня частина кістяка ввіходила за обріз нашого шурфу в західному напрямкові. Отож, мусіли ми поширити наш шурф у цьому напрямкові. Тут виявилось, що похорон зроблено в дерев'яній, в поперечному розрізі мало не квадратівій, домовині, розмірами: заввишки 0,45 м., завширшки 0,42 м. Домовина дуже зотліла й у деяких місцях її можна було простежити тільки по відбитках дошки в землі, на якій дуже виразно позначилися всі її деталі. Поперечна стінка, в головах,

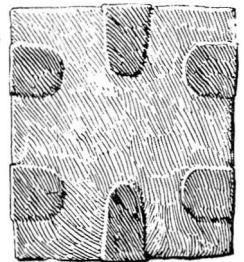

Рис. 33.

теж виразно відбилася в землі, що навіть ті шість залізних пластинчатих скобок, що де-не-де цілком заржавіли, були дуже добре помітні на земляній стінці. Таких скобок було шість: по дві з боків і по одній знизу та зверху (рис. 33). Кістяк лежав на спині з простягнутими ногами й руками покладеними на грудях. Кістки зотліли так, що брати їх рукою було ніяк. Череп дуже невеликий, субдоліхоцефал. Домовину збито великими залізними кованими цвяхами плескуватими, гранчастими, завдовжки до 0,08 м. з продовгастими великими головками. Цей похорон лежав на шарі супіску, що далі змінився на білий пісок з частими вузькими коричневими прошарками природнього походження. Такий пісок продовжувався й далі до глибини нашого розкопу, що від поверхні долівки був завглибшки 5,50 м. На цій глибині закінчивсь фундамент під мури Спаса.

Отож, окрім зазначених п'ятьох почасти знищених похоронів, за типом звичайнісньких, у нартексі Спаса, як-раз у тому місці, де в давніх храмах мали звичай ховати поважних осіб, не було знайдено інших похоронів, які б дали уявління про похорон видатних осіб.

Цим першим шурфом хтіли ми, окрім того, з'ясувати глибину, що на ній залягають фундаменти Спаса в цьому місці. Копаючи глибше, ми зустріли там такі особливості.

Завглибшки 0,87 м. на віддаленні від самої стіни — 0,57 м. зустрінуту мурування в формі виступа, що прямував від мурів усередину храму в вигляді призьби селянських хат. Виступ потім спускався прямовісно на глибину 0,28 м. від поверхні попереднього виступа. Тут знову прямовісна лінія ламалася й переходила в позему, утворюючи другий виступ, що закінчувався прямовісною, відступаючи від першого виступа на 0,36 м. Таким чином, фундамент мурів поширювався усередину на 0,92 м. На першій приступці було виведено на 0,16 м. від мурів невеличку стінку з червоної цегли. Завширшки була вона 0,26 м., а заввишки до 0,53 м. Проходила рівнобіжно з мурами Спаса й тяглася на всьому протязі нашого розкопу. Починалася завглибшки 0,15 м. від сучасної поверхні. Можливо, що стінка ця мала була підтримувати колишню долівку-поміст. Але тоді незрозуміло, чому поставлено її не на кам'яному муруванні першого виступа, а на тоненькому шарі землі завгрубшки 0,10 м., що лежав на цьому виступі. Чи будівники не знали, що трохи нижче є міцніша підпора?

Прямовісна, що обмежувала з середини Спаса фундамент, ішла завглибшки 5,50 м., де спиралася безпосередньо на чистий материковий пісок. Жадних платформ або окремих пристосувань фундамент не мав.

Підмурок складався спочатку з масивних блоків каменю (близько $0,35 \times 0,30$ м.), що лежали двома рядами по височині після другого уступу. Потім з каменю завбільшки значно менших і, нарешті, знову з великих каменів. Між першими двома рядами каменів і наступними меншими, прокладено було два ряди кам'яної-ж плити. Мурування скріплено було рожевим розчином („цем'яною“), „шво“ якої завгрубшки було 0,05 м. (рис. 34). Міцність розчину була надзвичайна, легше було виламати шматок каменя з мурування, ніж відломити шматок рожевого розчину.

Щоб дати повне уявлення про будівельні матеріали, з яких складено мури Спаса, дозволю собі навести тут аналізу, що виконала її хімічно-механічна лабораторія під керівництвом завідуючого лабораторією Губраднаргоспу гр. Богословської на наше прохання:

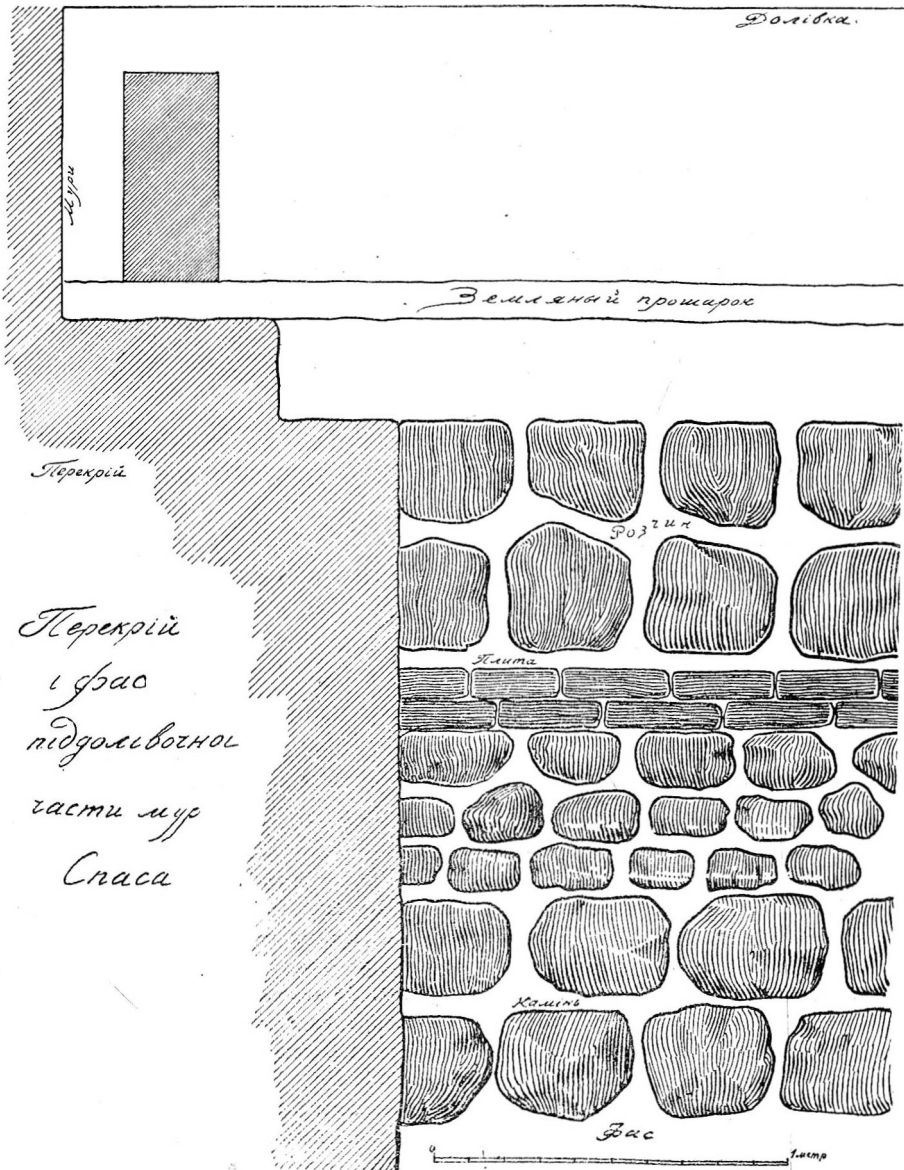

Рис. 34.

„Доставленная от Вас цемьянка, найденная при раскопках фундамента Спасо-Преобр. Собора, состоит из извести и щебня (битого кирпича), при чем отношение их по весу — 1:1.4, а по объему 1:3 (1:3.5).

Цемянка содержит:

Влаги 12.10⁰/₀CaCO₃ — 20.57⁰/₀ (CO₂ — 9.05⁰/₀) [Вуглекисле вапно]¹⁸⁾Ca(OH)₂ — 0.20⁰/₀ [Гідрат окису кальція]CaSiO₃ — 1.40⁰/₀ (SiO₂ — 0.72⁰/₀) [Кремнекисле вапно]Al₂O₃Fe₂O₃ — 3.20⁰/₀ [Окис алюмінія + окис заліза]MgO — 0.14⁰/₀ [Окис магнія]Нераствор в Hcl — 61.28⁰/₀ [Силікат]Потер. при прок. — 1.25⁰/₀ [Незначна].

Обломки кирпича, найденные при раскопках того же собора и доставленные в лабораторию 30/VII с.г., при пробе на сжатие кубика, сделанного из них дали временное сопротивление раздавливанию — 106 klgr. на 1 см.

Водонепроницаемость:

1 кв. сант. верхней стороны кирпича пропускает 10 куб. сант. воды
в 16 час. 45 м.

„ „ нижней „ „ „ „ „ 6 час. 04 м.

„ „ разрезанного кирпича „ „ 3 час. 24 м.

Завхимотд. Богословская“.

Шурф. ч. II¹⁹⁾. У середній наві Собору, біля самої солеї, на 1,67 м. від другого правого стовпа (від входу) і на 2,10 м. від першого стовпа закладено було II-й шурф, щоб з більшою певністю встановити нашарування та кількість долівок у першому шурфі, а так само, щоб перевірити вказівки деяких авторів про склепи, що буцім-то є під помостом Собору²⁰⁾.

Знявши „пірогранітові“ плитки сучасного помосту (див. рис. 35,1), ми побачили під нею цементову підкладку в формі сірої міцної маси, якою залито було шар будівельного грузу завгрушки до 0,14 м. Під цією цементовою підкладкою проходив прошарок білого цементу нерівномірної габарити — рештка колишньої долівки (рис. 35,2), його знову зміняло подібне-ж сіре цементове нашарування, аж до глибини 0,29 м., де виявлено білу підмостку під колишню

¹⁸⁾ В прямокутних дужках — додали ми.

¹⁹⁾ Щоденник 24, 25, 26, 28, 29, 34, 79 — 81, 102 (зворотн. бік) 109.

²⁰⁾ Автор Историко-статистического описания Черниговской Епархii (вп. Філарет) оповідав в кн. 5. Чернігів 1874 р., стор. 34, покликуючись, очевидячки, на невідомий нам літопис Должикова: „Въ 1796 г. при возобновленіи Собора балка, упавшая съ разбираемыхъ хоровъ, пробила надъ поломъ соборнымъ сводъ каменнаго склепа. Въ склепѣ видѣли кости и кусокъ дорогой парчи, покрывавшей усопшаго. Подъ поломъ собора видѣли много другихъ гробовъ, изъ которыхъ уцѣлѣли немногіе; на одномъ изъ нихъ былъ большой мечъ, — на другомъ какое-то украшеніе (покликуванія: „Лѣтоп. общ. ист., кн. 2, 105, 106, 143“). Какъ по дорогой парчѣ и мечу, так по склепу, очевидно было, что здѣсь положены были Черниговскіе князья: но кто это были, осталось неизвѣстнымъ; надписей на склепѣ не было. Дальнѣйшихъ разысканій не было тогда сдѣлано и самый открывшійся склепъ въ то же время былъ засыпанъ...“

Звістку цю далі повторюють мало не всі, хто писав про Собор:

а) „Павлиновъ, А. М. Исторія архитектуры М. 1894“, стор. 14.

б) А. Ефимовъ, „Черниговскіе Каодральные Соборы... Первый выпускъ. Черниговъ 1908“, стор. 23.

в) П. І. Иловайскій, „Черниговская старина по преданіямъ и легендамъ. Черниговъ 1898“, стор. 30.

Табл. XV.

Рис. 35. Північний кут шурфа, ч. II

Рис. 39. Вигляд середини склепа в шурфі, ч. II до входу в склеп дослідника.

Рис. 40. Нижня частина поховання в склепі шурфа, ч. II.

долівку. Останню викладено було шостикутними плитами, що добре відбилися й помітні були на білій цементовій підкладці (рис. 35,3). Завбільшки кожна плитка — 0,30 м. по діагоналі. Це вже третя долівка, починаючи від сучасної. Під цією долівкою на протязі всього нашого розкопу лежав рівний прошарок дуже м'якої темно-коричнявої землі завгрубшки 0,20 м. Під цим нашаруванням лежав шар м'якого білого цементу, так само рештки колишньої долівки (рис. 35,4). В західньому кутку нашого розкопу, завглибшки 0,52 м., виявлено мурування з цеглин покладених плескувато одна на одну, в три ряди, під якими залягав тоненький прошарок попелу й суглинку опаленого згори до червоного кольору. Завгрубшки цей попільний прошарок був 0,15 м. За ним ішов сірий, не опалений суглинок, що наближався більше до піску як до глини, а в східньому кутку розкопу під тоненьким нашаруванням цього суглинку було складено будівельний груз міцно збитою масою.

Знявши всі зазначені нашарування, підійшли ми до цегляного мурування, що складалося з червоних цеглин завбільшки 0,375, 0,173, 0,055 м. Цеглини мали такі характерні ознаки що-до техніки виконання: з одного боку цеглини мали рівну, гладеньку поверхню, а з другого на поверхні є низка рівнобіжних поглиблених смуг від ручних пальців робітника, що остаточно закінчував цеглу. Забирали вони тільки частину нашого шурфа з західнього боку. Східню частину розкопу заповнював міцно збитий груз. Жадного з'єднуючого елемента між цеглинами не було. Знявши цеглини, ми помітили, що в напрямку з сходу на захід прямою лінією йшла щілина між правильним муруванням невідомої нам стінки з південного боку й масою збитого грузу з східнього боку (рис. 36).

Як виявилось далі, перед нами відкрилися деякі горішні частини склепіння: міцно набитий груз покладено було поверх склепіння, а рівна стінка закривала вхід у самий склеп, що йшов з західнього боку (рис. 37 А). Біля стінки на поверхні склепіння було пробито невідомого нам часу дірку близько 0,75 м. в поперечнику, що крізь неї можна спуститися усередину склепу. Її було закладено цеглинами досить недбало. Отож, нашого шурфа зроблено цілком несподівано в місці дірки, що пробити грабіжники

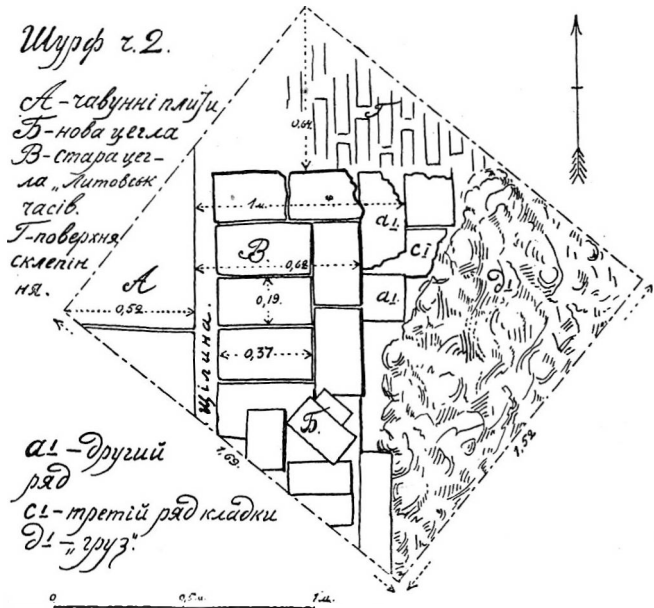

Рис. 36. План піддолівочної частини в шурфі ч. II.

до склепу, збудованого трохи чи не зараз-таки по-під четвертою вимостою-долівкою.

Дірку пробито перед замошуванням четвертої долівки або під час цієї роботи. На долівці в склепі під діркою лежала гостроверха купа землі, що насипалася туди крізь дірку. Вона мала форму конуса й займала своєю основою мало не $\frac{3}{4}$ всієї підлоги склепу, так що засип досягав стінок склепу південної й протилежної східної. Засип складався з бурої м'якої землі, змішаної іноді з уламками цегли, посуду, шматків дерева, піску, глини.

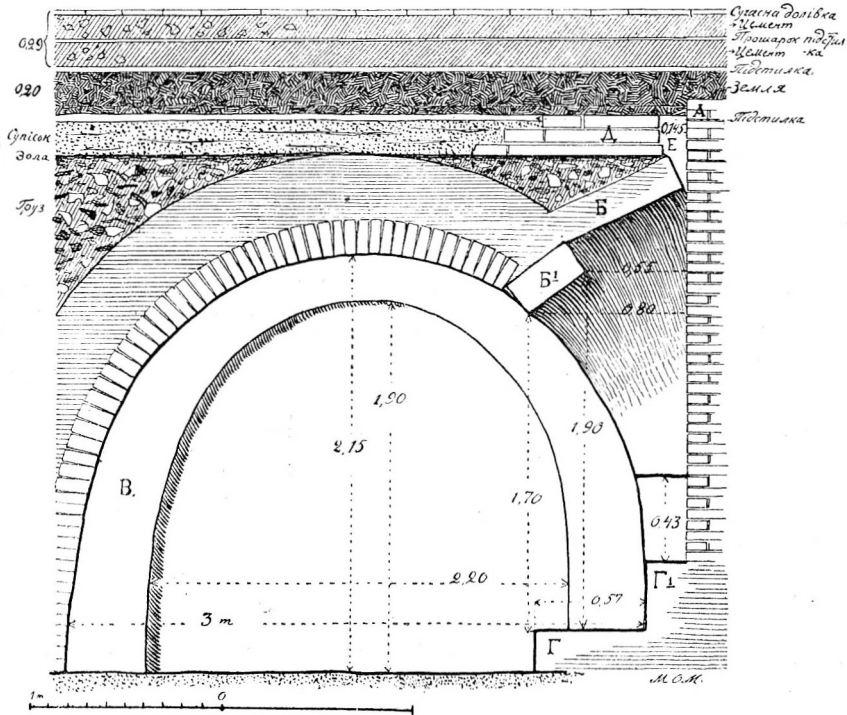

Рис. 37. Поперечний перекрій склепу в шурфі ч. II.

Спустившись крізь ту-ж дірку всередину й вичистивши засип, побачили ми, що склеп мав форму продовгастого в плані прямокутника завбільшки $4,12 \times 3$ м. (рис. 38), спланованого з півночі на південь і перекритого коробовим склепінням; найбільшу височину мав він 2,15 м. Біля південної та північної коротких стінок там, де сполучалися вони з повздовжніми, поставлено було по ароцці-підпірці під склепіння (рис. 37 В і 38 В). За долівку був піщаний ґрунт. Вхід до склепу було зроблено з західного боку, крізь одну з довгих стінок, у формі сходів, що перший східець їх був у самому склепі. Дальші східці залишилися для нас невідомі: їх одгороджувала стінка, що вершок її ми зустріли поруч з лобом склепіння. По-за межами цієї стінки, далі на захід наші досліді, на жаль, не можна було провадити. Вхід перекрито було теж коробовим склепінням (рис. 37 Б, Б') в дві арокки, що поволі підносилися своїм вершком одна над одною в міру того, як підносилися сходи.

На дні склепу в повздовжньому його напрямкові лежали просто на піщаному ґрунті двоє дерев'яних брусів (1,05 м. завдашки один від одного) (рис. 38 Е). На цих брусах біля південної стінки склепу стояли три дерев'яні труни, поставлені поруч одна біля одної. Збереглися вони погано, дуже зотліли. Біля протилежної північної стінки, між брусами стояли дві невеличкі дитячі труни, поставлені на цеглинах, а поруч з ними безладною купою лежали уламки розбитої великої дерев'яної труни; поміж ними знайдено шматки коричнявої тканини з колишньої фелони, зашиті брузументом. Тут-же валя-

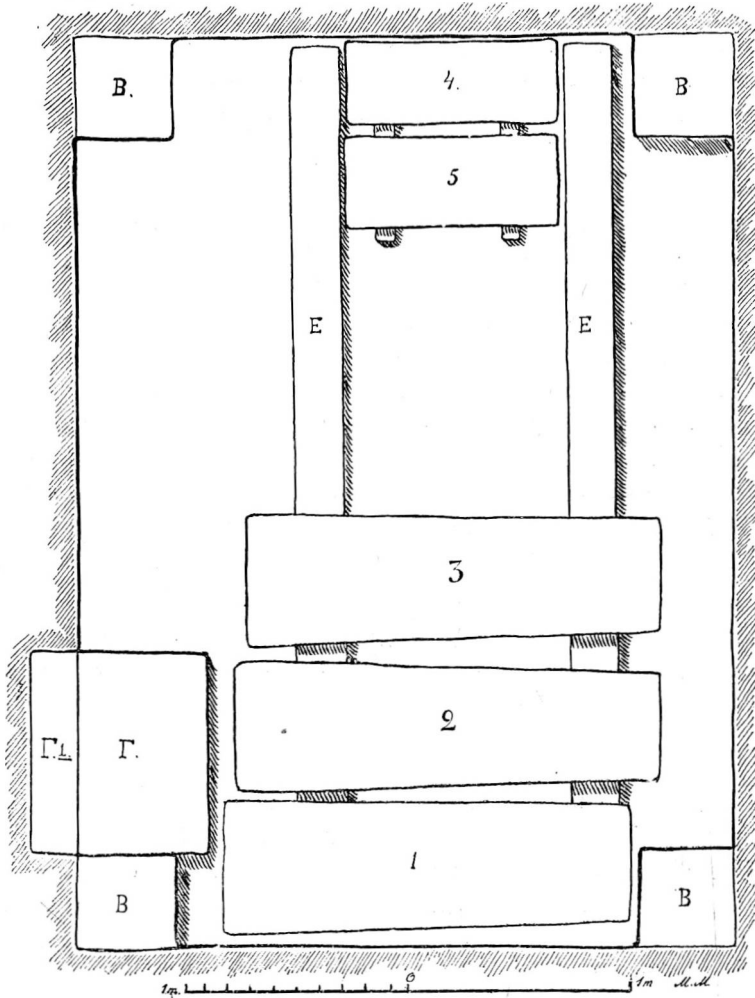

Рис. 38. План склепу в шурфі ч. II.

лися уривки пояса слущького типу, теж коричнявого на колір і два великі металеві держакі від труни. Поруч з ними зовсім окремо від інших кісток лежав череп (табл. XVI, рис. 39). Гіршого стану важко собі уявити. Обидві дитячі труни було розмальовано по поверхні олійними фарбами, здається окремо розкиданими квітками в натуралістичній, не стилізованій формі, оскільки можна говорити

про їх форму на підставі зотлілих дощок і потемнілих фарб²¹⁾. Вони дуже нагадують ті розмалювання, що ми знаємо їх на скринях „молодих“ для посагу.

Окрім великої труни розкиданої по всьому склепу, інші гробниці було теж розкрито, кістяки зрушено з їхніх місць, і перше вражіння, що здобули ми, входячи до склепу, було вражіння повного хаосу. Горішні дошки було збито й поламано, кістки де-не-де перевернено, а інші викинуто з гробниці. Найкраще збереглася середня з трьох, що лежала біля південної стінки (рис. 38, 2). В ній був жіночий кістяк. Голов'яна й грудинна його частини дуже зотліли, а долішня частина, починаючи від пояса, була одягнена в шовковий хвартух, жовтий на колір, і в плахту проткану шовком. На голові— шапочка, прошита металевими нитками (золотом, або сріблом). На грудях лежав мін'ятюрний хрещик з чорного дерева в жовтому шовковому капшучкові.

Що-до шовку на хвартусі, то він був дуже тонкий, але міцний і порівнюючи добре зберігся. На ноги небіжчиці взуто було надзвичайної форми чобітки (табл. XVI, рис. 40): форма підошви вражає своєю вигадливістю; під п'яткою вона мала вузеньку смужку, а під підошвою (під плесном) надзвичайно широка заокруглена частина з гострим носком. Залізний високий закаблук складається з платівки, приробленої до підошви на ребро. Коло основи закаблук його стягнуто мідяною дротиною. Задок тоненький, високий.

Всю долішню частину кістяка з одягом і спідньою дошкою труни перенесено до Музею.

У склепінні ближче до східної стінки була дірка, що зробили її грабіжники (?). Вона дуже невеличка, так що навряд чи міг грабіжник крізь неї пролізти. Заткнуто було її зовні уламком серацитової плити малинового кольору. Плита мала трикутну форму, один із вузьких її кінців і ввійшов у дірку. Плита давнього походження, вона належить до тих, якими вкривали первісну долівку в Спасі, як це буде видно далі. Завбільшки вона $0,41 \times 0,38 \times 0,06$ м. На одному боці були рештки орнаменталії (рис. 41) цілком тотожної з тією, що на плитах підлоги в шурфі ч. III. Залишилося невідомим, після котрої з підлог, що є над склепінням, пробито дірку. Чи не є це та дірка, яку пробито під час ремонту в 1796-му році і про яку так часто згадується в розвідках присвячених

Рис. 41. Шматок орнаментованої плити.

будівлі Спаса? Отже пролізти в неї неможливо. Той, хто перемотлошив труни, проліз крізь ту дірку, що описано в нас раніш і що зроблено її десь близько того часу, коли настиляли четверту долівку, рахуючи згори, як зазначено попереду.

²¹⁾ Частину дощок, котрі краще збереглися, передано разом з іншими речами з склепу безпосередньо до місцевого музею. На превеликий жаль, усі речі, знайдені як у цьому склепі, так і в інших місцях наших дослідів навкруги Спаса, передано з місця праці до Музею, так що ми не могли їх вивчити, а тому тут і не описуємо. Обставини-ж не дозволяють нам навіть поїхати до Чернігова, щоб вистудювати речі, що ми-ж таки їх і здобули.

Шурф Ч. III*). Закладено в середній частині Спаса біля солей, дворуч від приходу, поруч з шурфом ч. II. План (рис. 42). Знято долівку з „пірогранітових“ плит (табл. XVII, рис. 43, 1), цементову підкладку під цю долівку й нашарування з битої цегли, змішаної з цементом та вапном. Під цим нашаруванням залягав прошарок з білої вапни 0,03—0,05 м. завгрубшки. Далі залягала цементоподібна підкладка під великі плити з чавуна (табл. XVII, рис. 43, 2). Чавунна долівка залягала на глибині 0,16—0,21 м. (в різних частинах шурфу). Чавунні плити дуже гарно відбилися на цементоподібній підстильці під нього.

Цією долівкою починається вапняковий прошарок, що лежав над третьою долівкою, яка складалася з невеличких шстикутних плиток (рис. 43, 3), сірих на колір, досить крихких своєю консистенцією. Ця третя долівка знаходилася на глибині 0,30—0,36 м. Завбільшки плитки її бували до 0,30 м., а завгрубшки 0,04 м. Під нею лежало нашарування коричнявої м'якої землі, одноманітної своєю консистенцією, сухої, розсипчастої як пісок, завгрубшки 0,17 м. В цьому нашаруванні трапився уламок скляної посудини (рис. 44). За цим нашаруванням лежало нашарування яснішої землі, неначе-б тієї самої, але змішаної з глиною й частки з невеличкими грудочками вапна. Завгрубшки це нашарування 0,13—0,15 м. Ці два земляні нашарування склали один масивний шар, що иноді, де-не-де це помітно було на обрізах шурфу, — мав тоненькі прошарки або яснішого, або темнішого кольору (табл. XVII, рис. 43а). Виразно видко було, як ці нашарування й прошарки між ними сполучалися або поступово налягали один на один. Під останнім тоненьким нашаруванням чорної землі лежав грубий шар сіро-білуватої маси, — решта підстилки під четверту долівку (табл. XVII, 43, 4), що складався з тинку, вапняку, шматків велико князівської цегли, шматочків дерева, а також уламків грубої червоної цегли й тинку з сірою пофарбованою поверхнею не то клейової, не то водяної фарби — важко сказати, бо шматочки дуже попсовано — і шматки тинку розмальованого червоною та темнокоричнявою темперними фарбами. Ці шматки тинку своєю масою та конструкцією дуже відрізнялися від того тинку, по якому накладено сіре пофарбування. Шматки тинку з сірим пофарбуванням складаються з маси яснішої на перший погляд ніби міцної, але насправді дуже крихкої. Тимчасом шматки тинку з червоним темперним пофарбуванням скла-

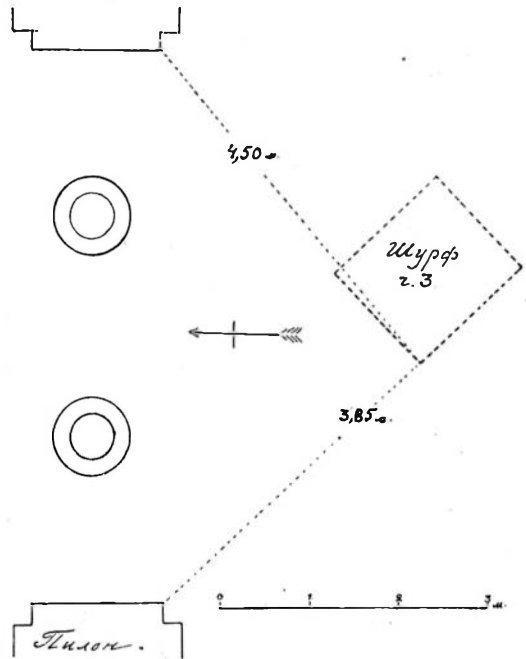

Рис. 42. План місця шурфа ч. III.

*) Щоденник, стор. 37—39, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 82—83.

даються з різних шматочків ясніших та темніших, з зовнішнього вигляду крижких, а насправжки з маси дуже міцної.

На самому споді цього нашарування знайдено уламок посудини в формі мисочки з чорної глиняної маси, з краями прикрашеними так званим щипковим орнаментом і з ребром (валиком), що тягся під самим краєм і також прикрашеним ямочним орнаментом. Це земляне нашарування закінчувалося на глибині 0,96 м. тоньким прошарком землі та попелу, в якому між іншим знайдено великого й довгого залізного цвяха з чотирма гранями, плескуватого в поперечному перекрою; закінчувався він великою продовгастою голівкою.

На глибині 0,97 м. від сучасної долівки, по всій площі нашого розкопу, зустріли ми нову вимостку-долівку з плит малинового каменю (серацитовий

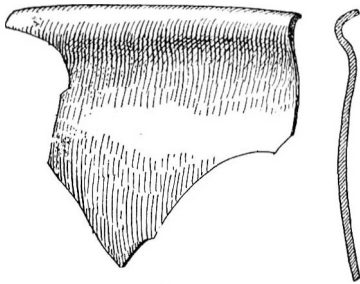

Рис. 44. Уламок скляного посуду з шурфа ч. III.

лупак); їх роздавлено на кілька великих шматків, можливо вагою тих нашарувань, що лежали згори, швидше — підчас якихось праць у Соборі. Горішню поверхню цих плит було орнаментовано концентричними кільцями в формі широких смуг, що перепліталися та перетиналися одна з одною (табл. XVII, рис. 45). Смуги рівнобіжно чергувалися: поглиблена з рельєфною. Поглиблену смужку свого часу було заповнено в'язкою масою з уставленими кольоровими смальтовими або природніми кам'яними шматочками, так що виходив геометричний візерунок мозаїчної техніки.

На таку орнаментацию є вказівки в деяких заглибинах, і між іншим у заглибині того шматка плити, що нею закривали дірку в склеп вищеописаного шурфа ч. II. Шматки плит лежали нерівно: одна й та-ж плита — в різних площинах. Деякі плити лежали осторонь, але згодом вони підійшли своїми краями до інших обламаних плит і склали повнішу композицію візерунку. Під цією плитняковою долівкою, на глибині 1,10 м. була накладена „забутовка“ з білого цементу, що тепер має дуже крижку консистенцію й завгрубки дорівнює 0,03 м. Під „забутовкою“ залягав прошарок дуже міцно збитої бурої землі завгрубки 0,10 м. Прошарок цей треба вважати також за підготовку під долівку, так-би мовити підстилку. За нею йшов шар білуватої цементної маси дуже міцної, що завгрубки досягав 0,09 м. Його горішня поверхня була гладенька, наче вишліхтувана, а спідня частина дуже різна. Він займав тільки східню частину нашого розкопу з нахилом на північ. Це була та-ж сама „цем'янка“ (розчин), що скріплювала мури Спаса. Глибше під зазначеним нашаруванням почалася темно-бура м'яка земля з домішкою до неї різних камінців, уламків мармуру. Між останніми знайдено один великий шматок з рештою кругової шліхтованої поверхні. Ця поверхня виразно вказувала, з якої будівельної частини походить цей уламок — очевидячки з частини стовпа (фуст колони), такого-ж самого, які стоять у Соборі тепер, обкладені згодом цеглою.

На глибині 1,72 м. в тій-же самій землі знайдено ще один великий уламок плити малинового лупака, оброблений з одного боку рельєфною стьож-

кою, як на плитах вищезгаданої долівки. Уламок лежав орнаментальною поверхнею вниз. Найбільші його розміри — $0,31 \times 0,28$. Під цим самим уламком знайдено шматок скла; у нього з одного боку край закінчувався по круговій, валиком, а з поверхні мав декілька концентричних заглибин та підвищень. Це — все, що залишилося од виробничої техніки цього скла, яке мало колись форму кружальця з трохи потовщеною центральною частиною й валиком по краю, що його сплющено (рис. подібного 3). Це — віконне скло, якого багато шматочків зустріли ми й на долівці північної до Спаса прибудови і про які вже була мова. Тут же лежав уламок глиняної посудини з тонкою стінкою; зовнішню поверхню його вкривала зелена полива, а внутрішню — ясно-жовта. Профіль посудини рішуче згинається, а на ребрі є поясок з вузького валика. Окрім того, знайдено скількись уламків інших посудин, надто з ясної добре вимішаної й добре випаленої глини, типових для великокнязівських часів.

На глибині 1,95 м. у тому-ж земляному нашаруванні лежав уламок малинової плити завбільшки $0,45, 0,32$ м. з частиною кругової смуги виконаної тим самим рельєфом, що й інша орнаментация цих-же плит. Шматок цей підійшов і його було з'єднано з подібними-ж шматками, знайденими в інших місцях нашого розкопу, коли його поширювано.

Спустившись ще нижче, на глибину 2 м., знов знайдено уламок плити малинового-ж кольору з двома смужками, двох кільцевих, що з'єднувалися прямовісно один до одного, завбільшки $0,42, 0,37$ м. Тут же черепок посудини з жовтогарячою поливою і двома поглибленими рівчачками по його поверхні.

Далі, між іншими уламками: шматок давнього, пофарбованого червоною темперною фарбою, тинку й декілька залізних цвяхів.

На глибині 2,20 м. від першої долівки, в тому самому темнобурому засипі, в північній частині нашого шурфа знайдено людський кістяк. Спочатку з'явилися ножані кістки (великі гомілкові). Решта кістяка заходила під стінку розкопу нашого шурфа з західного боку. Через оцю несподівану знахідку довелося поширити наш розкоп у зазначеному напрямкові. Вважаю за потрібне сказати, до речі, що всі роботи, проваджені під долівкою Собору, ми як могли обмежували в розумінні зайнятої площі долівки, вважаючи на те псуття, якому підлягали плити долівки.

Плитки — матеріал, що не існував за тих часів у Чернігові. Тимчасом залатати дірку від наших шурфів ми вважали за свій безпосередній обов'язок. Тому, окрім обмежування площі, вживано всіх можливих заходів до того, щоб вийняти й сами плитки в цілому непорушеному стані. Отже відсоток таких нерозламаних плиток був невеличкий. Решта ламалася, трошилася, важко було їх відокремити від тієї цементової підкладки, на яку їх так міцно, так сумлінно укладено.

Поширюючи шурф у західному напрямкові, зустріли ми ті-ж піддолівочні нашарування. На глибині 1,40 м. трапився ще один уламок кам'яної плити, малинового кольору, з рештою рельєфної смуги, як і на попередніх уламках. Найбільша його довжина — $0,31$ м. А ще глибше, на глибині 1,50 м. в західній частині нашого шурфа в його додатковій частині знайдено уламок мали-

нової-ж плити з широкою рельєфною смугою, найбільші розміри якого — 0,52, 0,17 м.

Кістяк лежав на глибині 2,20 м. у темнобурому м'якому засипі, головою на захід, на спині. Черепа й плечової кістки правої руки зовсім не знайдено. Навкруги кістяка й над головою помітні невеличкі шматочки зотлілого дерева. Окрім того, тут-же лежали залізні цвяхи. Таким чином, решта труни ясна, але її форму й величину з певністю встановити не пощастило. Руки кістяка було складено на грудях. Ліктьова й лучова кістки правої руки знаходилися на місці, тимчасом як плечової кістки не було.

Під ліктьовим суглобом правої руки збереглося трохи шерстяної тканини коричневого кольору з шістьма, що пристали до неї гапличками та бабками, розміщеними вдовж по кістці. Розмір, форма й техніка гапликів та бабок нічим не відрізняються від теперішніх. Тимчасом похорон треба віднести до стародавніх часів, будь-що-будь того часу, коли закладено первісний поміст Спаса, себ-то долівку з малинового лупака, прикрашену рельєфними смугами, що під отими плитами цей похорон знайдено. Підлога-ж ця відноситься до часів будування Спаса, тоб-то до самого початку XI століття. Занотувавши це явище, не можемо не відзначити постійність традиції в техніці й формі виробництва таких побутових, мало помітних, але широким колам людськості потрібних, дрібниць, як гаплик та бабка, що й досі вживаються в нашого люду здебільшого в тих-же формах. Очевидячки, ці форми цілком удовлетворяють його потреби, а потреби ці протягом віків залишаються однаковими.

Шурф ч. III дав нам певні вказівки на те, що ми маємо ті нашарування, котрі утворилися всередині Спаса після того, як його було збудовано, і що утворившись знаходилися вони в тому непорушному стані, який дозволяє зробити нам свої висновки що-до кількості колишніх долівок. Виявляється, що долівки Собору після того, як вони робилися непридатні, коли вони від довгого часу користування ними псувалися, коли поновляти, не замінювано одну на одну, а нову долівку накладувано на попередню, підсилавши трохи грузу та цементацийної підкладки під кожну нову долівку. Таких долівок у Чернігівському Спасі протягом мало не дев'ятисотлітнього його існування зроблено всього п'ятеро, а саме:

Перша долівка, зроблена підчас будування Спаса. Складалася з грубих плит малинового каменю, орнаментованих врізаними круговими смугами. Ця ви́мостка містилася нижче од сучасної на глибині 0,97—1 м. Долівки, викладені плитами з врізаними орнаментами й інкрустацією в них, відомі в багатьох храмах того-ж часу як на Україні, так і в інших місцях впливу візантійської культури.

Другу — над першою долівкою на височині 0,35 м. спостережали ми в вигляді тонкого вапнякового прошарку-підстилки під саму долівку, з гладенькою поверхнею.

Третя — складалася з шостикутних плиток сірувато-білого кольору, що накладалися на вапнякову підстилку. Залягала на глибині 0,40 м.

Четверта — з чотирикутних великих чавунних плит, від яких дуже гарно й ясно відбилися сліди на цементовій підкладці, що залягала на глибині 0,15 м., і, нарешті, —

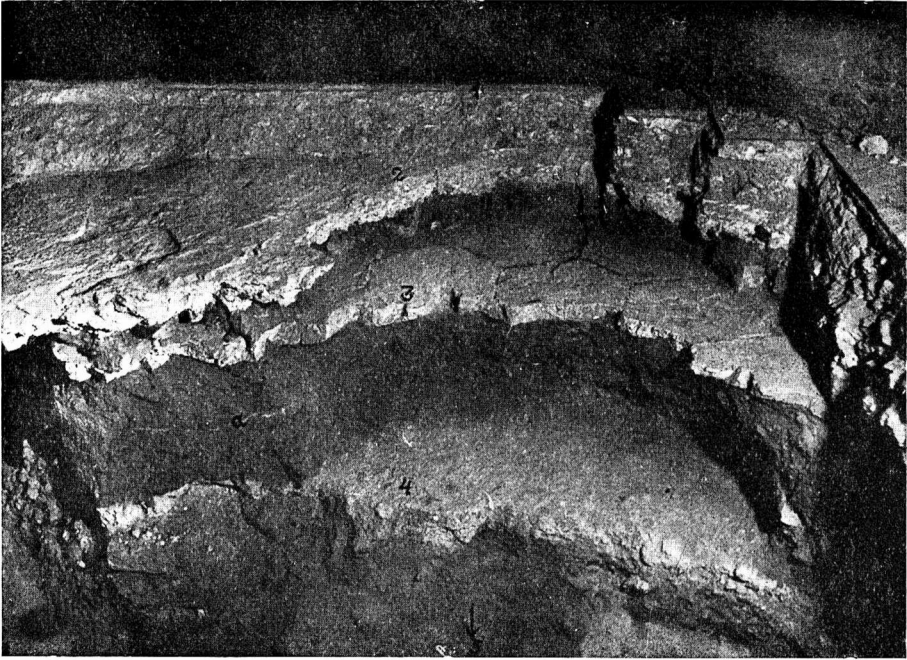

Рис. 43. Старі долівки Спаса.

Рис. 45. Первісна долівка Спаса in situ (шурф. ч. III).

П'ята долівка наших часів з невеличких пофарбованих „Бернгеймівських“ плит, що так міцно були укладені на цементову підкладку в 1902 році.

Між поверхнею сучасної нам долівки й поверхнею першої долівки глибина мало не 1 м. Отож, цей, так-би мовити, наростень, що назбиравсь протягом трохи чи не 900 років існування Собору, змінив унутрішнє його обличчя. Первісна пропорційність зникла. Він став коротший, нижчий. Така зміна архітектурних відносин — не на користь Собору. Особливо шкідливо така зміна відбилася на стовпах ще й у зв'язку з переробкою їх, коли після пожежі 1750 року вони потріскалися й їх, щоб зміцнити, обкладено було в р. 1818²²⁾ навкруги цеглою²³⁾). Таким чином, стовпи погрубшали мало не вдвоє, а височина їх зменшилася на один метр. Замість стрункої, високої колона зробилася товстою, присадкуватою.

Підвищування долівки Чернігівського Собору, як і в інших аналогічних пам'ятках, робилося, очевидно, в зв'язку з відповідним підвищенням поверхні навкруги будівлі. Таке наростання земляної поверхні в залюднених місцях утворюється значно швидше як в інших місцях. Підвищення долівок Чернігівського Спаса, як відомо, не є явище виключне. Відомі підвищення Собору Софійського в Києві²⁴⁾ і навіть значно молодшого Успенського Собору в Москві²⁵⁾.

Перша долівка Чернігівського Спаса, що складалася з великих плит малинового кольору (серацитовий лупак), орнаментована була геометричним візерунком у вигляді широких смуг, розміщених концентричними кругами. Ці концентричні смуги розміщувалися таким чином, що одна з них залишалася в загальній площі плити, другу видовбували в глибину, іноді до 0,02 м. Композиція візерунку складається з двох однозначних елементів: смуги поглибленої та смуги рельєфної. Але, далі, в поглиблену смугу набивається маса, в яку вставляють різнокольорові певної трикутної або чотирикутної форми шматочки кам'яні, смальтові, скляні, що розміщуються тут у певній системі якого-небудь узору, головне геометричного характеру.

Такі долівки в пам'ятках давнього будівництва відомі давно. З'явившись на сході, на заміну багатих тканин та килимів, спочатку в вигляді долівочної вимостки з гальок, потім — мозаїки, далі — плит інкрустованих мозаїчними кубиками, таке вимощування поширюється в римському мистецтві²⁶⁾, і нарешті запановує в пам'ятках будівельного мистецтва всього християнського

²²⁾ Ефимовъ А. „Черниговскіе кафедральныя Соборы... Первый выпускъ, Черниговъ 1908“, стор. 24.

²³⁾ На одній з колон підчас наших дослідів було знято невеличкою діркою цеглу аж до мармурового стовпа.

²⁴⁾ Милѣевъ Д. В. „Древніе полы въ Киевскомъ Соборѣ св. Софіи“. „Прозѣры Дорин“ (Сборникъ археологическихъ статей поднесенный гр. А. А. Бобринскому. СПб. 1911, стор. 212—221).

²⁵⁾ Що виявилися підчас останнього ремонту, який провадився під керівництвом відомого знавця давньої архітектури П. П. Покришкіна.

²⁶⁾ La vie Antique. Manuel d'archéologie Grecque et Romaine... traduit sur... edition de L. Guhl et W. Koner par F. Trawinski... 2-me partie — Paris 1885, p. 282.

світу, з візантійських часів починаючи. Правда, здебільшого, це все вимостки на мармурових плитах. Наші-ж на плиті нижчої якості. Але в мистецтві більшу роль грає не матеріал, а композиція, мотив, взагалі художня проблема. Не місце і не час наводити тут усі відомі приклади мозаїчної вимостки плит. Отже, вважаю, що показати головні факти колись могутнього виробництва не пошкодить. Наприклад, у базиліці св. Сабіни в Римі (422—432 рр.) у церкві Івана Хрестителя (сучасна Мір-Архор-Джамі) в Царгороді, що збудована в р. 463-му²⁷⁾. Тут збереглися фрагменти такої долівки²⁸⁾. Чи саме цю підлогу Кондаков зве штучною мозаїкою в своїй праці²⁹⁾, чи інші фрагменти³⁰⁾, сказати не беруся, тим більше, що Кондаков відзначає форму плиток — шостикутних, яких на фундаментах, опублікованих у Ebersolt'a, що на них ми покликуємося, не помітно. В ц. Софії в м. Трапезунті й досі (особисто я знаю, що до 1917 р., коли нам довелося її вивчати; чи існує тепер, сказати не можу) існує долівка складена з плит, орнаментація на яких має той-же характер, але рисунком трохи складніша. Цю-ж до першої долівки Софії Київської, то її прикрашено композицією, що має мало спільного з вимосткою Спаса Чернігівського. Композиція з інкрустованих кружалець, що чергуються з плитками³¹⁾, йде з долівок, якими було прикрашено римські будинки, як от будинки в Пінчіо³²⁾.

Близько того часу, коли з'явилися наші вимостки, техніка зазначеного виробництва була відома всьому християнському світові, а сто років згодом, у цій техніці вироблюється безліч пам'яток мистецтва, об'єднаних під назвою „праці Косматів“ за іменням художників, що вдосконалили це виробництво й майстерство долівок. В Santa Maria in Kosmedin (близько 1120 р.)³³⁾; Santa Maria in Trastevere (близько 1140); Santa Maria Maggiore (близько 1150 р.) і San Lorenzo fuori le Mura (близько 1220 р.)³⁴⁾. Окрім долівок цією-ж технікою прикрашувано катедри, амвони, вівтарні загорожі, трибуни для співців, то-що. З-поміж останніх робіт не можу не одзначити декотрих чудової композиції, як от пюльпіт у ц. S. Giovanni del Toro³⁵⁾; в Равело в Італії³⁶⁾; такий-же пюльпіт у соборі Sessa Aurunca³⁷⁾; єпископський престіл у ц. S. Lorenzo

²⁷⁾ Diehl, Ch. Manuel d'Art byzantin. Paris, 1910, p. 135.

²⁸⁾ Ebersolt et Thires, Ad. Les églises de Constantinople (В серії: Monument de l'Art Byzantin, t. III, p. 11, fig. 2.

²⁹⁾ Кондаковъ Н. П. „Византійскія церкви и памятники Константинополя“. „Труды VI Археологическаго Съѣзда“, т. III, Од. 1887, стор. 146.

³⁰⁾ Salzenberg, Altchristliche Baudenkmale von Konstantinopel. 1854, pl. IV.

³¹⁾ „Милѣевъ Д. В. Древніе полы въ Кіевскомъ Соборѣ св. Софіи“. „Сборникъ археол. статей поднесенный гр. А. А. Бобринскому...“ стор. 215. Рис. 4.

³²⁾ Katterfeld, Erich. Ein Roemischen Haus auf dem Pincio. В „Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archeolog. Institut. Roemische Abteilung. Bd. XXVIII, SS. 92—112.

³³⁾ Venturi, A. Storia dell'Arte Italiana. III. L'Arte Romanica, p. 887, fig. 792.

³⁴⁾ Lavisse et Parmentier: Album historique. Флетчеръ Б. „Исторія Архитектуры“. т. II, табл. 78. В і табл. 72.

³⁵⁾ Ibid.. III. L'Arte Romanica. Milano 1904 p. 552—553 і репродукція, р. 561, fig. 523.

³⁶⁾ Joseph, D. Geschichte der Baukunst. Erster Band. S. 401. Abb. 361

³⁷⁾ Venturi A. Op. cit. pp. 585—587.

fuori le Mura в Римі³⁸⁾ в ц. S. Leonardo in Arcetri у Флоренції³⁹⁾ і багато інших. Про цю техніку праця Hübbscha⁴⁰⁾, а також Крушинського⁴¹⁾.

На Україні долівки з плит і видовбаними в них концентричними кругами для мозаїчної інкрустації відомі з таких пам'яток, як Ірининська церква, що стояла на теперішній Володимирській вул. на розі Ірининського завулка⁴²⁾, а так само в Успенській церкві Київської Лаври⁴³⁾. Чудову плиту того-ж малинового каменю з орнаментациєю зазначеного характеру знайдено в ц. Переяславській⁴⁴⁾, а так само в ц. Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, де на їх натрапили, перестилаючи долівку в р. 1888-му, як про це сповіщав Лашкар'єв⁴⁵⁾, рівно-ж як і в Софійському Соборі.

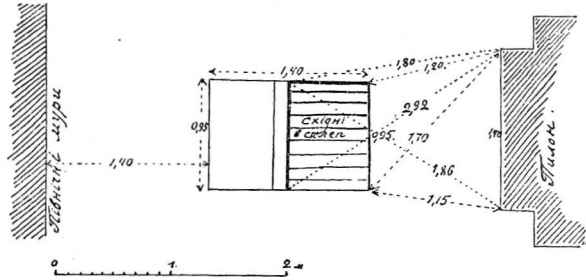

Рис. 46. План місця шурфа ч. IV.

Ш у р ф. Ч. IV⁴⁶⁾.

Біля північної стіни північної нави Спасу навпроти першого від приходу лівого пілону закладено було шурфа, на 1,40 м. від північної стіни й на 1,20 м. від пілону (рис. 46). Завдовжки шурф з півночі на південь 1,40 м., а завширшки 0,95 м. Знявши сучасну долівку з „Бернгеймівських“ плиток і цементову підкладку під нею, зустріли ми другу долівку з шостикутних плиток, на глибині 0,40 м. від сучасної поверхні. Решток долівок з чавунних плит, як у попередніх шурфах, не знайдено. Долівка-ж з шостикутних плиток мала той самий характер, що і в шурфах ч. 3, але плитки були значно менші, найбільший діаметр їх дорівнював 0,15 м., а глибина 0,035 м. Сами плитки лежали тут-же на своєму місці, тимчасом як у попередніх шурфах самих плиток не залишалось, від них були тільки відтиски на піддолівочній підкладці. Але підо впливом часу й інших умов плитки дійшли до нас у такому кепському стані, що жадної з них виїняти цілою не пощастило: під ударами струментів, якими пробивано „забутовку“, що лежала над плитками, всі плитки були розтровошено, розламано. Окрім того,

³⁸⁾ Springer, A. Handbuch der Kunstgeschichte. II. Das Mittelalter. Leipzig 1913. S. 197.

³⁹⁾ „Гіацингов В. Возрождение италянскої скульптури въ произведеніяхъ Никола Пизано“, стор. 9, рис. 8. „Ученые Записки Императорскаго Университета“. М. 1901. Вып. 31.

⁴⁰⁾ Hübbsch. Die Altchristlichen Kirchen nach den Baudenkmalen und alteren Beschreibungen. Carlsruhe 1862. S. 31 pl. XXIX.

⁴¹⁾ Kruszyński, T. a d. Dzieje sztuki starochrześcijańskiej, стор. 326—330.

⁴²⁾ Плити переходяться в археологічному музеєві колишнього університету в Києві.

⁴³⁾ Уламки переходяться в Лаврському Музеєві культів та побуту.

⁴⁴⁾ Лашкар'єв П. „Остатки древней церкви въ г. Переяславѣ“ в його „Церковно-археологическихъ очеркахъ, изслѣдованіяхъ и рефератахъ“. К. 1898, таблица між сторінками 224 і 225. Ця-ж стаття в журн. „Київская Старина“ 1889. Январь.

⁴⁵⁾ „Церковно-Археологическіе очерки“... стор. 227. Нам невідомо, де переходяться ці плити.

⁴⁶⁾ Щоденник, аркуш 59 (звор.), 60, 72, 101—102, 107 (звор. бік), 108.

плитки сами по собі були дуже крихкі й од найменшого притиску ламалися. Зроблено їх з білої глини, добре вимішаної, але маса їх на зовнішній вигляд подібна була до піскуватої. Поверхня їх гладенька, а спід іноді дуже нерівний. На деяких плитках зісподу помітні кільцеві смуги, зроблені пальцями; іноді вони буцім перехрещуються. Деякі плитки легко розпадаються шарами.

Під „забутовкою“ цієї долівки виявлено мурування з червоної цегли. Далі виявилось, що це мурування було ребром першого східця сходів (рис. 47 А₁).

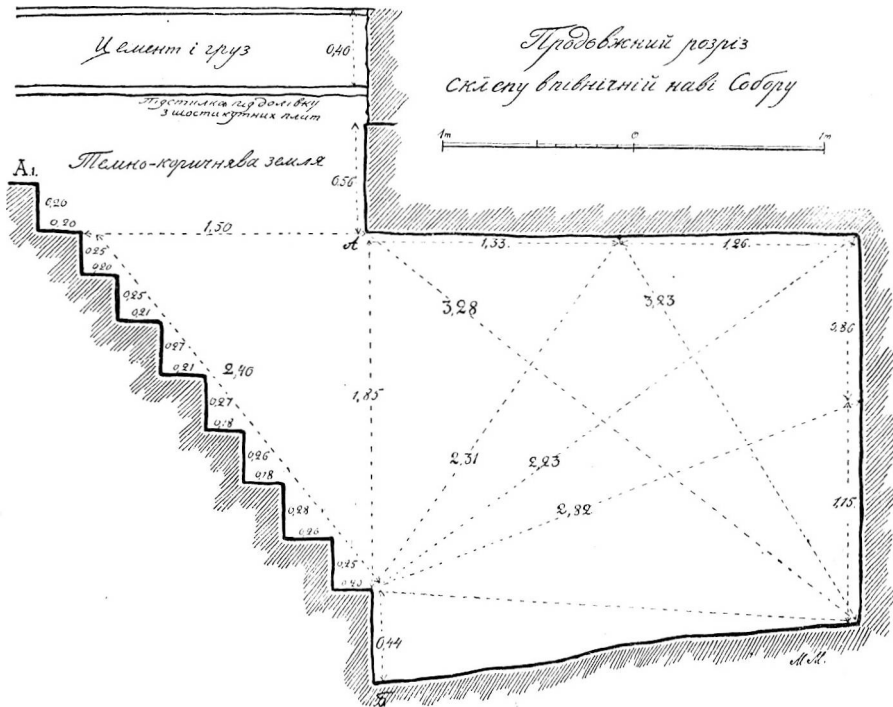

Рис. 47. Продовжний перекрій склепу ч. IV.

У прямокутному напрямку до цього ребра й вище од першого східця закладено було з північного боку стіну з такої самої червоної цегли, а за межами її в східньому напрямкові залягала маса з великокнязівського розчину по всій довжині й ширині шурфа. На поверхні її знайдено уламок плити малинового каменю з орнаментациєю в усім подібною до орнаменту плит з 3-го шурфа. На поверхні зазначеної заливки з рожевого розчину знайдено шестеро людських кісток, що їх складено було до купи (великі й малі гомілкові). Звідкіля вони потрапили сюди, вказівок не маємо. Але знаходилися вони під „забутовкою“ шостикутних плиток. Сходи вели до піддолівочного склепу, засипаного одноманітною буруватою й дуже пухкою землею. В ній трапляються, правда рідко, уламки кісток різних тварин, часом черепки зовсім не старого посуду, кілька чавунних ядер діаметром близько 0,04 м., уламки червоних не полив'яних та полив'яних кахлів. Всі ці знахідки свідчили про те, що склепа засипано не раніш од XVIII ст. і будь-що-будь не пізніш од поло-

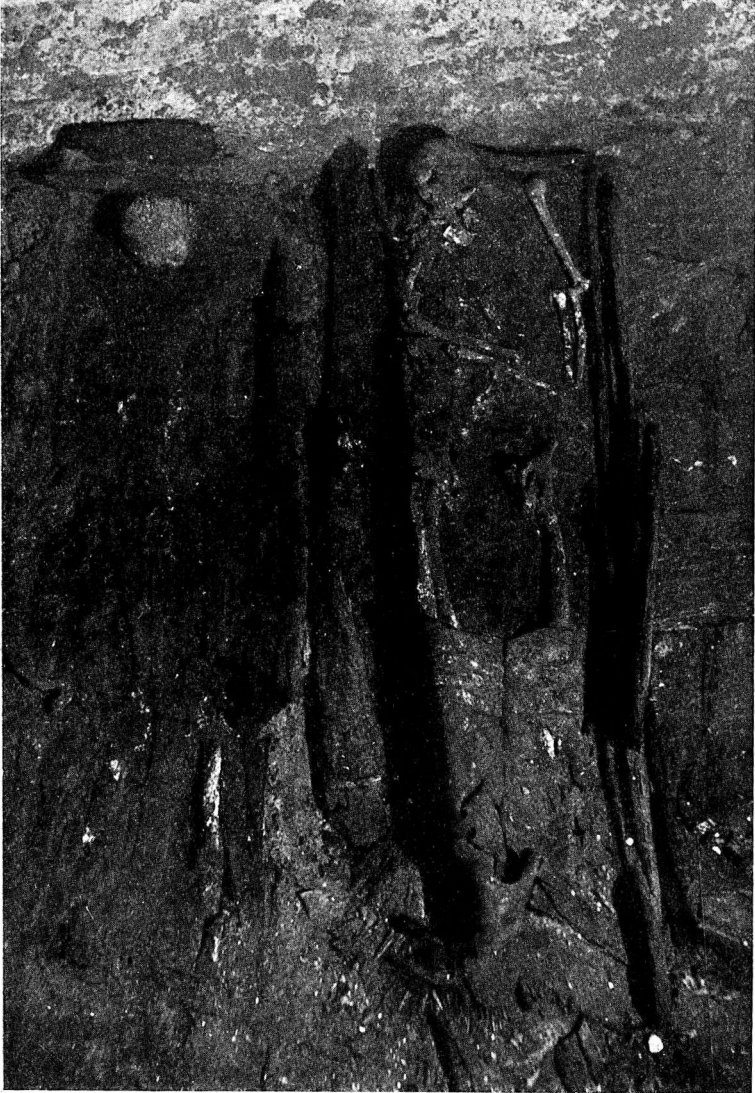

Рис. 49. Похорон в шурфі ч. 4.

вини цього сторіччя. Завширшки сходи 1,06 м. Вони склалися з дев'ятох сходиців. Перший сходиць знаходивсь на глибині 0,55 м. А закінчувалися вони на глибині 3,25 м. на земляній долівці. Сходиці мали височину: завширшки від 0,18 до 0,26 м., а завшишки од 0,20 до 0,28 м. Останній завшишки був 0,44 м.

Склеп мав форму прямокутника в плані, а завбільшки був з сходу на захід 2,59 м., а з півдня на північ 2,40 м., завшишки-ж при самому вході 2,27 м. Склеп було перекрито коробовим склепінням з півдня на північ (рис. 48). Розчистивши засип, виявлено що в склепі лежать кілька поховань у дерев'яних трунах. Останні лежали рядами в чотири шари. Між кожними двома шарами лежали поперечні бруси. Досліджено тільки перший шар (табл. рис. 49). Він складався з трьох поховань. Як виявлено спостереженнями над різними деталями костюма, похорони належали або до кінця XVII стол. або до першої половини XVIII стол., тому-то дальші досліді було припинено. Всі речі, знайдені в зазначених трьох похованнях, передано до Музею.

Шурф Ч. V⁴⁷⁾. Закладено в південній наві Собору перед самою солеєю в притворі правому від приходу. Від рогу пілона до одного кінця шурфа віддалення 2,30 м. і до другого протилежного кінця 2,12 м. Той-же куток від стовпа (колони) дорівнює 4,10 м., а другий—1,10 м. Завдовжки шурф з південного сходу на північний захід 3,04 м., завширшки 0,07 м. Сучасну долівку з плиток покладено було на надзвичайно міцну цементову „забутовку“. Підстилка під долівку з чавунних плит залягала на глибині 0,13 м. У північній частині шурфа, в самому куткові його, на глибині 0,60 м. відкрився дерев'яний брус завтовшки-ж 22 м., покладений у напрямкові з сходу на захід. В тій-же частині шурфа, на глибині 0,80 м. здибано велику плиту з необробленого каменю, малинового кольору. Вона тільки невеличкою частиною своєю ввходила до нашого шурфа. Решта її, як виявлено за допомогою зондажу, йшла в напрямку до колони і, здається, була з нею звязана. Тут досліді не проваджено, вва-

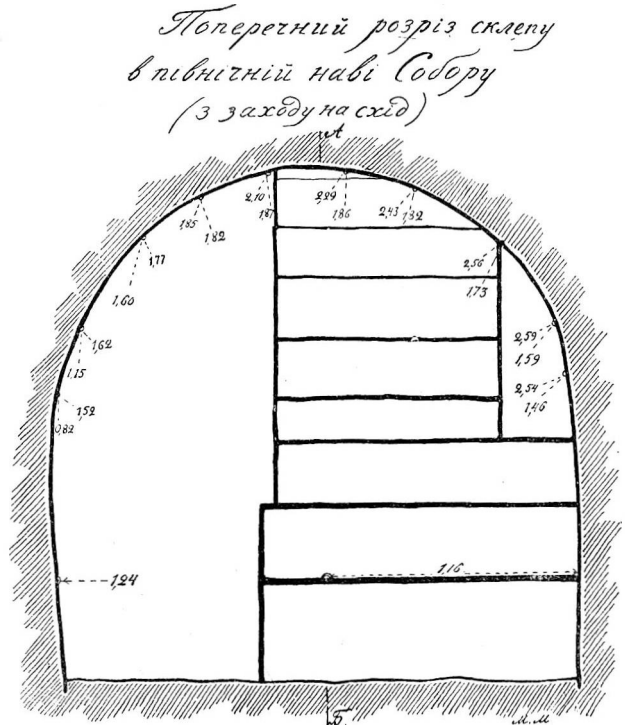

Рис. 48. Поперечний перекрій склепу, шурфа ч. IV.

⁴⁷⁾ Щоденник, аркуш 84, 86—87, 88, 92 (зворотний бік).

жаючи на близькість бази колони й невідомий упір її. За винятком цієї північної частини шурфа, решту його займали були ті-ж нашарування долівок і „забуток“ під них, які знайдено в шурфі ч. III. За винятком долівки з чотирикутних плиток — цеглин завбільшки 1 м., се-то на тій-же глибині, на якій у середній наві знаходилася долівка з плит малинового каменю. Долівки з таких чотирикутних плит у шурфі ч. III не спостережено. Матеріал цеглин, з яких зроблено долівку — блідожовта глина, дуже добре вимішана. Маса її одноманітна, міцна, без будь-яких домішок.

На глибині 0,50 м. знайдено великий уламок мармурової колони з частиною шліхтованої поверхні (по колу). Завбільшки уламок 0,65×0,30 м. На глибині-ж 1,15 м. у нашаруванні бурої м'якої землі, що залягала під останньою підлогою, знайдено другого мармурового уламка, теж з слідами обробки завбільшки 0,17×0,09.

Далі поглиблювати цей шурф не пощастило через те, що стінки нашого розкопу складені з отієї бурої м'якої землі, вони обвалювалися та обсипалися; отож мусіли ми поширювати розкіп, щоб стінки його зробити похилими, а не прямовісними, але й це не дуже допомагало. Кінець-кінцем, після довгої боротьби робітників з структурою насипу довелося роботи припинити: скрізь над робітниками висіла підлога, а стінки де-далі все більше висипалися. Нарешті, все-ж-таки в самому центрі розкопу дійшли ми до одноманітно-жовтої маси суглинку з коричнявими прошарками (на глб. — 1,42 м.). Це був материк, де ми мали змогу поглибити розкіп, щоб упевнитися ще на 1 метр. Всього-ж наш розкіп поглиблювався на 2,42 м. У бурому м'якому засипі знайдено чимало уламків керамічного посуду, кахлів, цеглин; деякі з них мають цікаві подробиці, що вказують на час їх походження. Описати їх мені не пощастило.

Шурф ч. VI⁴⁸⁾. Закладено в південній наві Спаса в 1,47 м. від південно-західнього пілону, і 1 м. від південно-західнього стовпа, завдовжки 2,19 м., завширшки 7,67 м. Напрямок шурфа з південного сходу на південний захід.

Після сучасної долівки й підстилки під неї завгрубшки 0,28 м. залягала підстилка з дрібного піску, завгрубшки до 0,12 м. Тут ми зустріли „забутовку“ під долівку з чотирикутних квадратних чавунних плит (завбільшки плити — 0,53 м.). „Забутовка“ складалася з червоної цегли та сірого цементу й завгрубшки досягала 0,24 м. До того-ж вона різко розподіляється на двоє нашарувань: 1) цегла й сірий цемент товщиною — 0,17 м.; 2) прошарок з сірого темного піску завгрубшки 0,07 м. Під цим прошарком, завглибшки 0,65 м. від сучасної долівки зустріли ми підстилку під долівку з шостикутних плиток, які виразно відбилися на підстилці. У західній частині шурфа лежав дерев'яний брус, завглибшки 0,73 м. (виходив з одного краю шурфа і йшов під другий протилежний). Другий такий самий дерев'яний брус проходив у напрямку перпендикулярному до першого завглибшки 1,10 м., завбільшки він у поперечному перекрої — 0,17, 0,15 м. Яку роль вони викону-

⁴⁸⁾ Щоденник, аркуші: 86, 87, 89, 91.

вали, спостерегти нам не пощастило. Можливо — випадкову. Між ними, як і далі, під останнім з них, залягала м'яка бура земля; під нею починалася поверхня колишнього материка в вигляді обвугленого суглинка (завгрубшки обгоріла поверхня досягала до 0,15 м.). Обпалена поверхня суглинка поволі переходила в звичайний непорушений суглинок жовтий на колір з червонясто-коричнявими прошарками. Цей обпалений ґрунт, очевидно, має зв'язок з тією обгорілою масою поверхні, що її спостережено під південною прибудовою Спаса, в вигляді плям та окремих смуг від стінок будівлі.

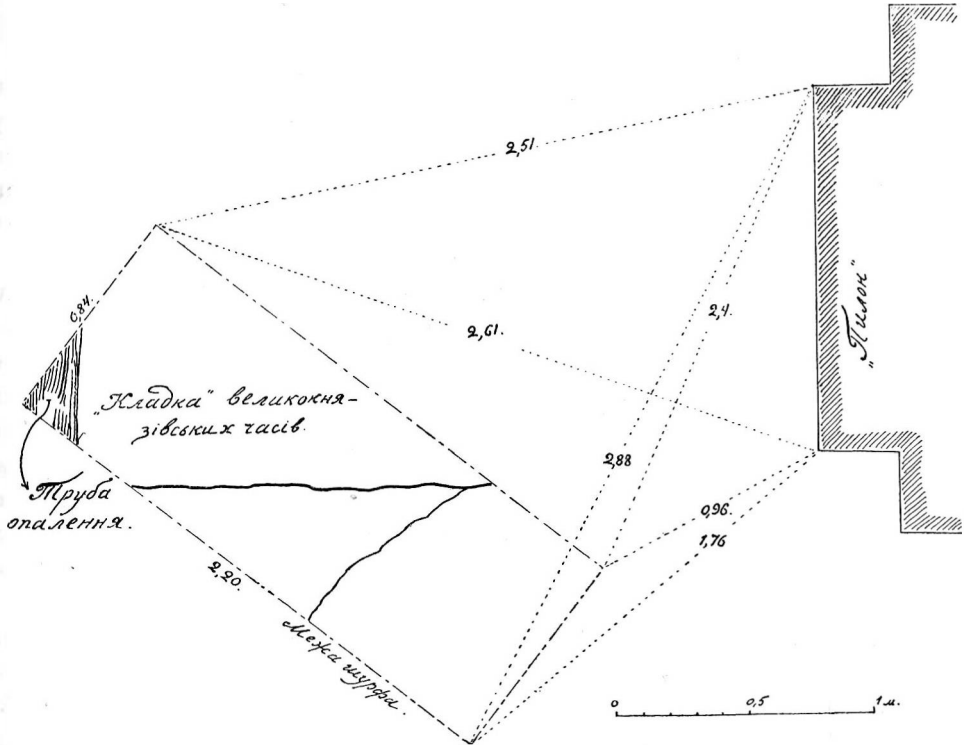

Рис. 50. План місця шурфа ч. VII.

Між іншими знахідками в цьому шурфі знайдено в бурій м'якій землі кістяну швайку звичайного типу, що часто трапляється в городищах слов'янського походження. Решта знахідок — уламки різного керамічного посуду.

Шурф ч. VII⁴⁹⁾. (Рис. 50). Закладено в середній наві Спаса біля першого правого від приходу пілону. Південно-західний кут шурфа від південного рогу пілону був на віддаленні 0,96 м. та від східного рогу того-ж пілону — 2,04 м., а східно-північний кут шурфа на віддаленні від південного рогу пілону 2,61 м., а від східного рогу того-ж пілону — 2,51 м. Розміри шурфа — 2,20 × 0,84 м.

На глибині 0,18 м., під сучасною долівкою та підстилкою знаходилася біла підстилка під чавунні плити, що дуже добре відбилися на цій білій під-

⁴⁹⁾ Щоденник, аркуш 92, 93, 94 (звор. бік), —98—99—100.

стилці. Далі — по всій площі шурфа, на глибині 0,30 м. зустріли ми підстилку, що складалася з битої цегли й цементу, під долівку з шостикутних плиток. На глибині 0,33 м. почався шар жовтої маси (супіску й землі, що завгрубшки досягав 0,07 м. і вкривав собою масивний шар темнобурої землі завгрубшки 0,22 м.). Ще глибше, на глибині 0,69 м. лежав прошарок цементової маси, дуже крихкої, з безліччю шматочків різної форми з вапна, змішаного з піском, завгрубшки 0,17 м. Під цим прошарком лежав шар обгорілої землі без вугілля, але дуже закуреної. Завгрубшки він досягав 0,04 м. Ще нижче під цим прошарком лежало нашарування білої цементової маси завгрубшки 0,10 м. Під останнім прошарком зараз же починається долівка з тонких цеглин на рожевому розчині великокнязівської доби. Бік цеглини завдовжки 0,25 м. Загальна глибина, що на неї залягала ця підлога, дорівнювала 0,92 м. Частину шурфа з південно-східнього боку цими цеглинами закладено не було, тут була м'яка бура земля. Нарешті, на глибині 0,97 м. зустріли ми кам'яне мурування на рожевому розчині типового великокнязівського характеру. Це мурування йшло в напрямку з півдня на північ масивним лежнем. Ми дослідили тільки частину цього лежня, власне ту, що захопив був наш шурф. Мурування це являло собою надзвичайно міцне й монументальне спорудження. Великі шматки темного каменя „дикаря“, залляті рожевим розчином так само, як і на зовнішній поверхні всієї площі, справляли вражіння каменя втиснутого в тісто, що з усіх боків його охоплює, а той, потопаючи в тісті, випирає його, нагору. Така була поверхня. Поглибивши шурф далі, побачили ми й прямо-вісну стінку цього лежня, що являла собою ту-ж картину міцного мурування, аж до самої основи лежня, розміщеного на материковому піскові. В цьому муруванні мало не на половині височини, між каменями залитими цем'янкою видно ряд червоної цегли. Завглибшки мурування — 1,10 м. Починається воно на глибині 0,97 м., отож уся глибина дорівнює 2,07 м. По поверхні лежня накладено було ряд потовчених цеглин з великокнязівських часів у різних напрямках і нещільно одна до одної. Кладка ця завгрубшки досягала 1,10 м. Залягала вона у напрямку з півдня на північ, від південно-західнього пілону до північно-західнього. Вважаючи на надзвичайну масивність і міцність, а так само й напрямок лежня, здається, можна визначити й ту мету, що на неї його було призначено. Можливо, що він виконував ролю бази для двох зазначених пілонів. Отже цю думку висловлюємо ми тільки здогадно. Поки цього лежня повно та всебічно не обслідувано, будь-які здогади та гіпотези, хоч-би й правдоподібні, за остаточні вважати не можна. Можливо, що й решта пілонів та баз стовпів стоять на таких самих лежнях, що в загальній формі могли-б складати чотирикутну раму. Отже певних даних для такого твердження немає.

Шурф ч. VIII⁵⁰⁾. Його закладено було в південній наві Спаса, перед царськими вратами, на самій солеї і на віддаленні 0,80 м. від південних мурів Спаса. Його розміри такі: завдовжки 2,20 м., завширшки 0,96 м. Напрямок — з півдня на північ. Після сучасної долівки з плиток і підстилки під неї, ми зустріли зараз же підстилку під колишню долівку з чавунних плит.

⁵⁰⁾ Щоденник, стор. 93 (зворот) 94, 97—98.

Вони дуже добре відбилися на підстилці і завбільшки були $0,53 \times 0,53$ м. Під цією підстилкою залягав грубий шар грузу з битої червоної цегли залитої білим цементом. Зазначені підстилки, отже-ж і долівки залягали рівними поземними нашаруваннями, але далі починався шар підстилки під долівку з шостикутних плит, поземе нашарування якого порушувалося цікавим „провалом“, що у своєму центрі мав дірку. Остання дорівнювала в поперечнику 0,60 м. і йшла в глибину, в нашарування бурої м'якої землі, що лежала нижче од його. „Провал“ характеризувався таким явищем: рівна позема по-

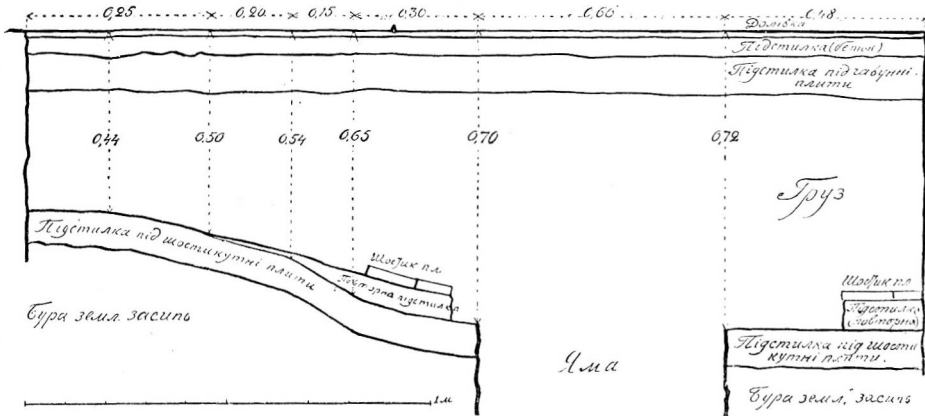

Рис. 51. Перекрій долівки у шурфі ч. VII.

верхня починала потроху, здалека спускатися вниз з усіх боків до одного місця (рис. 51). Тут і плитки долівки, що залишалися на місці й сама підстилка під плитки уривалися, утворюючи дірку. Ясно було, що дірку пробито навмисно. Розчищуючи цей провал, дійшли ми до глибини 2,50 м., а далі зустріли перешкоди: стінки розкопу спливали й тягли за собою решту сучасної долівки, що лежала за межами нашого шурфа. Це спливання та обвалювання загрожувало небезпекою для іконостасу. А знімати його з місця ми не могли за браком коштів. Поширити нашого шурфа далі, щоб досягти бажаних наслідків, не пощастило: земля, будиши м'якою та сухою, все більшими масами спливала вниз, утворюючи небезпечне становище для робітників. Треба-б було вжити спеціальніших технічних засобів, а на це коштів вже не ставало і то не тільки на роботи, а й на прожиття: останніми часами ми мусіли по кілька днів працювати без обіду. Виконком-же кошти видавав і їх одержувано ще довго після того, як ми вже від'їхали, але...

На вищезазначеній глибині (2,50 м.) у нашаруванні бурої землі ми зустріли гомілкові й стегові людські кістки, що лежали безладною купою. Дальші досліди в цьому шурфі припинено.

Зазначу для тих, хто продовжуватиме досліди (а їх ще допіру розпочато), що яму пробито вже після того, як застелено долівку шостикутними плитами. Гадаю, було це тоді, коли над цією долівкою клали долівку з чавунних плит. Яка рація була пробивати тут дірку — ми не знаємо, але-ж до цього могло призвести те, що, як ми вже зазначили, долівка в цьому місці знижувалася. Знижувалася долівка, очевидно, дуже довго й поволі. Тільки

цим можна пояснити турботи духівництва, що заслало в цьому місці долівку знову й знову вкрило її плитками. Отож, видно, що маса, яка була під долівкою, кудись зникала, спускалася й долівка обвисала. Цей факт будь-що-будь цікавий.

ПРО ЧАС РУЙНАЦІ СПАСА.

Чернігівського Спаса закладено десь між 1024 та 1034 роками. Треба гадати — ближче до останнього з зазначених років. Про його закладини маємо в літопису одне місце під роком 6542 (1034) з приводу смерти самого фундатора Собору: „В лѣтѣ 6542 Мьстиславъ. изыде на ловы и разболѣся. и оумре. и положиша и въ цркви Свѣтѣ Свѣта. юже создалъ сам. бѣ бо въздано ея при немѣ. възвише яко и на конѣ стоячи рукою досячи“...⁵¹⁾ Жадних інших відомостей про його закладини ніде не маємо. З цього-ж свідощтва дізнаємося, що р. 1034 Спаса було вимурувано вище, як, на коні стоячи, рукою можна було досягти. Закладено його, мабуть, не задовго перед р. 1034. Можливо, що за стимул для його заснування була одна з тих подій, на які вказують декотрі історики, наприклад з приводу перемоги над поляками р. 1031⁵²⁾. Коли-б його закладено раніш, здається, він не був-би такий низький підчас смерти фундатора.

Хто й коли його закінчив, відомостей теж не маємо. Але-ж здогадатися не важко — його наступник на Чернігівському столі. Отже-ж вік пам'ятки ми знаємо, а точніших відомостей про той день, коли собор остаточно закінчено, власне кажучи, і не потребуємо: навряд чи такі дані необхідні для історика мистецтва.

Дальша доля пам'ятки неясна, темна. Звісток про стан і історію його не маємо аж до XVIII століття. Що-ж до міркувань тих осіб, які будь-коли писали про собор, то всі такі міркування тісно звязані з загальними історичними традиціями: буцім-то Україна після татарського нападу 1239—1340 року залишилася на довгий час спустошена та безлюдна⁵³⁾. Татарська навала зруйнувала, мовляв, Чернігівський собор, ніхто їм потім не цікавився, і він, зруйнований, простояв отак за малим не до кінця XVII століття⁵⁴⁾. Такий здогад

⁵¹⁾ „П. С. Р. Л... т. II Ипатьевская лѣтопись. Изд. второе“ Спб. 1908 стовп. 138. — Між іншим: по різному розуміють наші історики чітко й виразно написаний рік 6542: У М. С. Грушевського в його Історії України-Руси (т. II видання друге. Львів. 1905, стор. 315) — рік 1038-й. у Д. І. Іловайського („Історія Росції... т. I. Періоды Кіевскій и Владимірскій, изд. второе... М. 1906“, стор. 77.) — 1036-й у С. М. Соловйова („Історія Росції, кн. первая, второе издание, Изд. Общественная Польза“, стовп. 204) 1035-й. — Зотов, Р. Вл. („О Черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику“. В „Лѣтописи занятой Археографической Комиссии“ Вып. IX Спб. 1893, стор. 322 — 1036 р.

⁵²⁾ Іловайскій, Д. И. Древній Черниговъ“ в Журналі „Древняя и Новая Россія“. 1877 т. I, стор. 249 — 255 та в його Історії Росції т. I. стор. 278 — і інші.

⁵³⁾ З легкої руки Погодіна М. підтримували цю теорію вчені різних галузів знання як історики, так і філологи, серед них такі видатні як О. Соболевський та В. Ключевський. Отже їхні теорії зустріли дуже обґрунтовані й уважні контр-теорії з боку таких видатних вчених як М. Максимович, А. Котляревський, В. Антонович, М. Грушевський і багато інших. Цікавий факт: такий видатний вчений як О. Шахматов, що спершу стояв був на боці Погодінської теорії, підо впливом певних фактів змінив свою думку і перейшов на бік протилежний.

⁵⁴⁾ „Історія Русской церкви. Макарія Еп. Винницкаго, т. I. Спб. 1857, стор. 40. — Багато авторів повторюють ці відомості, але-ж ми вже не покликатимемося на них.

істориків, отже, не з'ясував точніш, — що саме й як було в соборі зруйновано (насправжки Спас стояв цілісний). Говорити, що від Спаса „уцѣлѣли только нижнія части стѣнъ и столбовъ и цокольный подвальный этажъ“⁵⁵⁾, навіть у такій компілятивній праці, де було це сказано, автор не мав жадних підстав. Це зайвий раз свідчить, чого варті подібні повідомлення. Дослідами доведено, що Спас у всіх своїх частинах, окрім верхівлі бані та деяких дрібниць, зберігся досить добре. Про який „цокольный подвальный этажъ“ казав цитований автор — невідомо. Очевидячки, писано це без жадної перевірки, навіть без елементарного обізнання з відповідною літературою про пам'ятку, не кажучи вже за саму пам'ятку.

Обізнавшись з нашими джерелами-літописами побачимо, що не можна навіть гадки припускати, будім-то Чернігівського Спаса колись зруйновано і він стояв руїною аж до кінця XVII століття.

Коли припускати, що татари зруйнували собор, то цілком природньо уявляти собі таке його становище зараз-же після відходу татар, а не тільки в пізніші часи. Тимчасом як-раз за 50 років після здогаданого зруйнування Спас існував як храм, а не руїна, в ньому відбувалися відправи. Про це можна довідатися з такої літописної звістки вміщеної під роком 1298-м, про Волинського князя Володимира: „...а до Чернѣгова пославъ въ іпкпкъ ѣгліе опракѣ золото [м] писано а оковано сребро [м] съ жечюго[м]. и сре[дн]и его Спса с финипто[м]“⁵⁶⁾.

Отож наприкінці XIII століття Спас (єпископія)⁵⁷⁾ ще існував і виконував свої функції, і саме-іменно під той час, коли його треба-б було вважати за зруйнований згідно з міркуванням зазначених вчених. Якщо-ж він існував за цих післятатарських часів, то коли-ж його зруйновано? Або коли-ж після руйнації поправлено?

Дуже може бути, що підчас татарських нападів його пограбовано, але з цього не можна ще робити здогадів про зруйнування. Та й Чернігівський літопис був-би відзначив таку видатну подію як руїничний татарський напад. Адже-ж літопис докладно описав, яким способом, чернігівці билися з татарою⁵⁸⁾. А про руйнацію Спаса не згадує. Не згадує тому, що її й не було.

Дальші відомості про Спаса припиняються. Перерва триває з XIII до початку XVII століття, до 1611 року — часу, коли на Чернігів напали по-

⁵⁵⁾ „Исторія русскаго искусства съ древнѣйшихъ временъ... Состав. А. Новицкій. т. I. М. 1903“ стор. 46.

⁵⁶⁾ П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. Изд. второе СПб. 1908, стовп. 926.

⁵⁷⁾ Цю Спаса ототожнювано з „єпископією“, каже літопис: „спряташе тело его чтно. и положиша во дръкви стго Спса во еппи“... під роком 6706 (1198) з приводу смерті й похорону Чернігівського князя Ярослава Всеволодовича. П. С. Р. Л. т. II. Ипатьевск. лѣт. Изд. 2-е. СПб. 1908, стовп. 707.

⁵⁸⁾ Лѣта... 6747 (1239) Того же лѣта посла Батый, Татарове взяша градъ Переяславль Русскій, а епискупа Семіона убиша. А иніи посла на Черниговъ. Слышавъ то Мстиславъ Глѣбовичъ, внукъ Святославъ Ольговича, и приде на нихъ со многими вои къ Чернигову; и бысть люта брань, а изъ города на нихъ изъ пороковъ метяху каменіе за полтора перестрѣлку, а каменіе едва возднимаху четьре человекъ: но и тако Татарове победиша Мстислава и многая воя его избиша, а градъ взяша и огнемъ запалиша;“... П. С. Р. Л... т. XX. перв. полов. Львовская Лѣтопись. ч. I. СПб. 1910, стор. 158.

ляки⁵⁹). Але-ж літопис свідчить, що життя в Чернігові, а разом з тим і функції Чернігівського собору не припинилися, як було це й по інших українських містах, після навали татарви.

Дозволю собі нагадати про деякі з тих подій, що їх занотовано в літопису. Події ці сталися в Чернігові після великого татарського спустошення 1239 року. Вони дають змогу пересвідчитися, що Чернігів та чернігівці після цієї катастрофи жили давнім життям, звичайно, може, не в тих розмірах, як перед тим — не вважаючи на нові й то таки частенькі ворожі напади й несприятливі події.

Зупинімося насамперед на тих літописних звістках, що відзначають події руйницького характеру:

Від року 6766 (1258) побіжно згадується Литовський воєвода Хвал „иже велико оубивство творяше земль Чернигоской“⁶⁰). Коли й як цей Хвал учиняв душогубства, з жадних інших джерел не відомо. Що вийшло з його вчинків, інших відомостей не маємо.

Потім, року 6941 (1433) татари повоювали околиці Чернігова за таких обставин: „Свидригайло, князь Литовскій, неспокойный приведе татаръ на Литву и Ляхи; татари же, пришедше поразумѣша силу Ляховъ и Литвы, сего ради не идоша на Литву и въ Ляхи, токмо землю его русскоу поплѣниша, около Кіева и Чернѣгова огнемъ и мечемъ, безъ числа христіанъ въ плѣнъ поведоша“... І в цій звістці про зруйнування Спаса не згадується ані слівцем⁶¹).

Рoku 7007 (1499) Чернігів здобуло московське військо: „Иванъ Васильевич, князь Московскій, паки начато брань со Александромъ, княземъ Литовскимъ зятемъ своимъ... и согласився со Миндыгиремъ царемъ татаръ Перекопскихъ прелсти же себѣ князя Можайского и прочихъ князей... И тако снемшеся всѣ поидоша на Литву и взяша Брянскъ, Новгородъ-Сѣверскъ, Старадубъ, Чернѣговъ и проч.“⁶²).

Нарешті, року 7043 (1535) Чернігів оточило знов литовське військо, але йому не пощастило, здобути це місто. Літопис так розповідає про цю подію: „Король Литовскій отметникъ вѣры христіянскія на миру пришедъ на нѣскольکو градовъ, на Черниговъ и на иные грады Сѣверскіе, овы сожже, а иныя обожже“...⁶³). Так каже Псковський перший літопис. Воскресенський-же літопис — куди, очевидячки, ввійшов Чернігівський літопис, зупиняється на цій події докладніш: „Въ лѣто 7043, сентября, приходили воеводы Жигимонта короля... Того же мѣсяца тотъ же король воевода Одрѣй Немировъ пришелъ къ Чернигову съ многими людьми и съ нарядомъ, да учаль къ городу приступати, исъ пушекъ и съ пищалей учили на городъ стрѣляти; вѣвода же

⁵⁹) Историко-Статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. Чернігів 1894, стор. 5.

⁶⁰) П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. Издание второе. СПб. 1908". стовп. 849.

⁶¹) П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. СПб. 1843". Прибавление, стор. 354. (Густинський літопис).

⁶²) „П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. СПб. 1843. Прибавление“ (Густинський літопис), стор. 362.

⁶³) „П. С. Р. Л... т. IV. СПб. 1848", стор. 299.

великого князя, князь Федоръ Семеновичъ Мезецкой, послалъ изъ города многихъ ночью на Литовскіе люди, и великого князя люди Литовскихъ людей многихъ побили и пушки и пищали поимали; а на утро Андрей Немировъ съ остаточнымъ нарядомъ отъ города вскорѣ прочь пошли“...⁶⁴⁾ Отож Немирову не пощастило навіть пограбувати місто

З наведених фактів не можна певно встановити, коли саме собор зруйновано після татарської навали 1239 року, навіть до року 1535. Гадаю, що зруйнування згаданого попереду за зазначених часів і не було.

Місто жило своїм життям. Вабило до себе чужоземців. І тяглися до нього литовці, ляхи та росіяни.

Що місто далі існувало й життя його не завмирало, свідчить багато різних явищ, одзначених навіть у літопису.

Нагадаймо деякі з фактів іншого характеру, що стосуються до Чернігова-ж.

Сюди до Чернігова відпущено було князя Бориса, онука забитого в Орді князя Михайла⁶⁵⁾ в році 6754 (1246).

До Чернігова переїхала дочка князя Волинського Василька Ольга — вона вийшла заміж за Чернігівського князя Андрія Всеволодовича — р. 6769 (1261)⁶⁶⁾. Літопис відзначає цей факт: „Бысть тишина по всей земль в ты же дні свадба бы оу Василка. князя. оу Володимерѣ городѣ. нача отдавати дщерь свою Олгоу. за Андрѣя князя. Всеволодича. Чернигову“...

Далі, в літопису під роком 6958-м (1350) записано: „...„ и сель Витовтъ въ Вильне и нача созидати грады многия и зарубилъ Киевъ и Черниговъ и взялъ Брянскъ и Смоленскъ и оступиша къ нему вси князи пограничныя Руския и съ своими вотчинами отъ Кіева до Ѡминска и приложишася къ Витовту“⁶⁷⁾.

І для литовців Чернігів відігравав значну ролю.

Року 6885 (1377), коли висвячувано на мітрополіта Олексія, родом чернігівського боярина, брав участь Чернігівський єпископ Григорій⁶⁸⁾.

Року 6898 (1390) до Чернігова поставлено на єпископа Ісайю⁶⁹⁾.

Один з фактів свідчить неначе-б не на користь нашому твердженню про нормальний хід життя у Чернігові, але-ж ми його за такий не вважаємо, а навпаки: р. 6916 (1408) чернігівські бояри від'їздять на службу до великого князя Московського на чолі з Литовським князем Свидригайлом Ольгердовичем. Виходить, отже, що з Чернігова було кому від'їхати, він і за цих часів державної руїни мав кого послати⁷⁰⁾.

⁶⁴⁾ „П. С. Р. Л... т. VIII. Продолженіе лѣтописи по Воскресенскому списку. СПб. 1859“, стор. 287. Про те-ж Патріярший літопис: „П. С. Р. Л. т. 13, первая половина. СПб. 1904“, стор. 80.

⁶⁵⁾ Лѣтопись по Лаврентьевскому списку. Изданіе Археографической Коммисіи. СПб. 1872“, стор. 448.

⁶⁶⁾ „П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись, изд. второе. СПб. 1908“, стор. 848.

⁶⁷⁾ „П. С. Р. Л... т. XVII. Западно-Русскія лѣтописи. СПб, 1907“, стовп. 605.

⁶⁸⁾ Ibid., т. VIII, ст. 27. СПб. 1859.

⁶⁹⁾ Ibid., 60.

⁷⁰⁾ „П. С. Р. Л... т. VIII. Продолженіе лѣтописи по Воскресенскому списку СПб. 1859“, стор. 82.

Року 6923 (1415) Литовський князь Витовт збирає єпископів свого князівства, щоб висвятити для Київ мітрополіта Григорія Цамблака (болгарина)⁷¹). Серед тих єпископів згадано й єпископа Чернігівського Ісакія⁷²). Отож і за литовського панування на українських землях Чернігівська єпископія існувала. Коли в Чернігові запанували москалі, вони звернули пильну увагу на це місто. Отож року 6039 (1531) московський уряд будує „дерев'яный городъ"⁷³), себ-то „фортецію“ „того же лѣта повелѣніємъ великого государя Василія Ивановича... срубленъ бысть градъ Черниговъ деревянь“.

Коли було-б потрібно, можна-б навести ще чимало фактів з життя Чернігова; вони, як ми гадаємо, доповнюючи зазначені оце дані, підсилили-б нашу гадку. А втім, уважаємо, що й наведеного вже за досить. Окрім усього цього, що свідчить бодай посередньо про те, що Спаса досі не зруйновано капітально, маємо ще одного факта: в Спасі був прах кн. Михайла Чернігівського до 1578 року, себ-то аж поки перенесено його до Москви⁷⁴). Отож — маємо ще один довід на те, що Спас до 1578 року існував і виконував свої функції. Бо важко-ж припустити, щоб у зруйнованому Спасі переховувалася видатна святиня Чернігова та всеї Руси-України.

Тимчасом Спаса все-ж-таки руйновано. Це виявлено дослідами. Розміри руйнування, правда, незначні. Коли-ж це було? Коли його руйнували? — Гадаю, що значно пізніш.

Дозволю собі двома словами нагадати ще одно всім відоме спостереження істориків. — У Чернігові писано літопис, що ввійшов в інші списки літопису⁷⁵), але до нас не доховавсь. В ньому докладно позазначувано чернігівські події. Не міг-би свій літописець не відзначити такої видатної події, як те, що татарська навала 1239 року зруйнувала їхнього Спаса. Тимчасом про зруйнування Спаса за цих часів усі списки літопису, куди ввійшов і Чернігівський літопис, не кажуть.

Про таке зруйнування й до того-ж за пізніх часів красномовно свідчать здобутки наших археологічних дослідів.

⁷¹) Про нього див. м. и. „Оборона Унії. Сочиненіє Виленскаго архимандрита Льва Кревзы, 1617 г.“ „въ Русской Исторической Бібліотекѣ, издаваем. Археографическою Коммиссією. Т. 4.“... стовп. 232—3.

⁷²) П. С. Р. Л... т. V. Псковскія и Софійскія лѣтописи... СПб. 1851, стор. 259 і т. VIII (СПБ. 1859), стор. 88.

⁷³) П. С. Р. Л. т. VII (СПБ. 1856) стор. 230 і т. VIII (СПБ. 1859), 278.

⁷⁴) Про те, коли перенесено його останки з Чернігова до Москви, див.: Архимандритъ, Леонидъ, „Святая Русь.—Издание О. Л. Др. Письменности“ СПб. 1891, стор. 128—129. ч. 505. — Д. Б. (Архієпископъ Сергій) „Полный мѣсяцесловъ Востока“ т. II. Второе издание. Владиміръ. 1901 ч. 1 стор. 289, та ч. 2 стор. 73. — Життя його описав духівник Михайла, єпископ Іоан („Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости“ за 1864-й рік). Софійській Временникъ, I. 260—265. — П. С. Р. Л... т. II, Ипатьевская лѣтопись. Издание второе. СПб. 1908, стор. 795, під роком 6753 (1245).

⁷⁵) Шахматов, А. А. „Общерусскіе лѣтописные своды XIV—XV вв.“ в Ж. М. Н. Пр. 1900. № 11, стор. 157—180. — Соловьевъ, С. М. Исторія Россіи, кн. I^а, стовп. 791, видання „Общественная Польза... Второе издание. СПб“. — Бестужевъ-Рюминъ, К. „О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в.“ въ Лѣтописи занятой Археографической Коммиссіи 1865—1866 вып. IV. СПб. 1868, стор. 136—144.

Так, у шурфі, що його заклали ми праворуч од приходу, в нартексі Спаса (див. угорі — шурф перший) під решткою долівки з шостикутних плиток було відкрито масивне нашарування (груз) з шматків великокнязівського розчину — „цем'янки“, уламків посуду (так званих „голосників“) і численні відбитки стінок цього-ж посуду в розчині, а іноді й великі уламки посуду, міцно з'єднані з „цем'янкою“, себ-то нашарування з колишнього зруйнованого склепіння. Це нашарування лежало під колишньою долівкою з шостикутних керамічних плиток. Досліджуючи далі собор, долівку з таких плиток спостережали ми і в інших частинах Спаса. Залягала вона, як третя з поверхні (першою була сучасна з метлахських „пірогранітних“ плиток, друга, під нею, з чотирикутних чавунних плит і третьою йшла долівка з шостикутних керамічних плиток, що про неї оце мова. Під цим грузом залягав суцільний прошарок попелу, вугілля, золи, завгрубшки в 0,10 м. — решта пожежі. Три пожежі останніми часами зазнав Чернігів: в 1552 році, коли підпалив його Филон Кміта староста Оршанський; в 1611 році, коли поляки під проводом Горностая оманю пройшли до міста; спалено його нарешті, і в 1750 році. У перших двох випадках про самий Собор у записах нічого не сказано. Підчас-же пожежі року 1750-го горів і Собор.

Отож залишається встановити, коли вимощено долівку Спаса шостикутними плитками. Шостикутними плитками і до того-ж відповідного розміру вкрито долівки й у такій пам'ятці великокнязівської архітектури, як Київська Софія⁷⁶⁾. Тут долівка з таких плиток є друга згори. Але над нею лежить долівка з чавунних плит, що стосується до половини XIX стол. Шостикутні-ж плити, як гадає автор зазначеної статті, належать до початку XVIII століття. Нам-же здається, що вживання шостикутних керамічних плиток вищезазначеного типу можна віднести не тільки до кінця XVII століття, а навіть до всього XVII століття. Це є звичайний матеріал для того часу. Ясним тоді стає і коли закладено груз під цю долівку. Його закладено тоді, коли робили долівку, себ-то не раніш од XVII-го століття, а можливо й у XVIII-му столітті. Груз цей не мав на собі будь-яких ознак, що він лежав довгі часи без ужитку. А такі ознаки в формі обтертості, запорошеності, вкриття мохом, рослинністю, або затертості та засипки землею, завсіди має матеріал, що лежить довгі часи на повітрі. Його вжито було негайно по зруйнуванні будівлі, з нього збудованої, себ-то склепіння. Отож, долівку з шостикутних плит, на наш погляд, накладено підчас репарації Спаса, що йшла зараз-же після руйнації його, і до того-ж руйнації великої, коли знищено склепіння. Які-ж руйнації протягом XVII-го та XVIII-століття і підчас яких з відомих історичних подій могли утворитися? З наших дослідів відомо, що головна баня Спаса і деякі інші горішні дрібниці, про які не варт тут і говорити, не збереглися в своєму первісному стані. Далі, протягом XVII-го та XVIII століття Чернігову довелося бути об'єктом різних подій з руйнівським характером.

⁷⁶⁾ „Д. Милъевъ. Древніе полы въ Киевскомъ Соборѣ св. Софіи“, в „Сборникѣ археологическихъ статей поднес. гр. А. А. Бобринскому СПб. 1911“, стор. 220 — 1.

З дослідів довідуємося, що груз під долівку з шостикутних плиток накладено на суцільний прошарок попелу та вугілля, що безперечно походить від пожежі. Але, котра це була пожежа з трьох зазначених, відомих з історичних джерел?

Тепер ми не маємо певних даних, які дозволили-б рішуче запропонувати ту чи ту відповідь на поставлене запитання. Але не буде нічого неймовірного в пропозиції вважати, що рік 1611-й мав для Спаса важкі наслідки. Про руйнацію Чернігова в цей рік красномовно повідомляє Іоанікій Галятовський у своїй Скарбниці⁷⁷⁾. Після цієї лядської навали Спаса лагодили коштом Чернігівського полковника Дуніна-Борковського⁷⁸⁾, та заходами архієпископа Лазаря Барановича, в році 1675⁷⁹⁾. Отже, що саме поруйнували ляхи в самому Спасі, невідомо.

В часи значно пізніші, в році 1750-му, згідно з „клировими“ відомостями, Спас погорів, а його „верхи“ обвалилися⁸⁰⁾. Це — єдина писана звістка про руйнацію в Спасі протягом усього його існування. З усього доводиться визнати, що від цієї останньої пожежі й руйнації верхів Собору залишився той пожежний прошарок, якого ми зустріли в своїх дослідях у різних шурфах усередині Спаса, під його долівкою, і на якому було накладено „груз“, що складався з великокіязівських цеглин, розчину та уламків так званих голосників у шурфі ч. 1, як підмостка під долівку з шостикутних плиток. Лагоджено Спаса після цієї руйнації р. 1754 — 1770, але остаточно його поладжено тільки в році 1800 та 1818-му, коли й накладено нову долівку з чавунних плит. У цю-ж другу половину XVIII стол. проваджено всі репарації Спаса, що надали соборові його теперішнього вигляду. Доповнення-ж роблено і в 1818-му році і згодом.

⁷⁷⁾ „Люде московскіи, вышовши з Чернѣгова, рыбу на рѣкѣ Бѣлоуѣ ловили, бо придуха была. Вѣдающе тое Горностай, региментор полскаго войска, въ Пакулѣ сель з полскимъ войскомъ застаючи, фортелемъ въ накрытыхъ возахъ мѣсто рыбы в ночи до Чернигова полское войско впровадилъ; московскіи сторожи в брамѣ гды питали: кто идет? одповідѣлъ з Горностаеви стороны человекъ по Московску: свои люде рыбу з Бѣлоуса веземо. Чуюче тое сторожи отворили браму. И в той час черниговского замку московское войско уступило и Чернѣгов одъ Горностаея спалемый былъ. И през многіе лѣта пустый заставал... По Горностаю въ 12 лѣтъ почали знову до Чернигова люде збиратися и будуватися“, стор. 6, 7. „Скарбница потребная и пожитечная всему свету... его милости Господина Отца Іоанікія Галятовского... найденая изъ типографіи въ Новгородку Сѣверском року 1765: мѣсяца Августа, дня 23 свѣту обявлена.

⁷⁸⁾ Це — Василь Касперович (Карпович) Дунін-Борковський (1640 — 1702) герба Лебедь. Про нього — а) *Niesieckiego Kaspra. Herbarz Polski... wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, t. II, W Lipsku. 1859, стор. 244.* — б) *Вонієскі, Ad. Herbarz Polski, t. II (1900), стор. 36 — 37* — в) „Модзалевскій, В. Малоросійскій Родословникъ, т. I. Кієвъ“ 1908, стор. 485.

⁷⁹⁾ „Историко-статистическое описаніе Черниговской Епархіи, кн. пятая... Черниговъ 1874“, стор. 5. — Павлинов, А. М. „Архитектура въ Россіи. Домонгольскій періодъ“, въ журналі: „Вѣстникъ Изящныхъ Искусствъ“, т. VI, 1888. Вып. 1, стор. 46 — 47. — А. Ярыгинъ, „Былое Черниговской земли. Черниговъ, 1898“, стор. 130 — 1. — Ефимов, А. Черниговскіе кафедральные Соборы... Черн. 1908“, стор. 14 — 16, і інші.

⁸⁰⁾ Така сама пожежа сталася і в році 1718-му. („Шафонскій А., Черниговскаго намістництва топографическое описаніе... издалъ М. Судіенко. Кієвъ 1851“, стор. 274, 278). Про пожежі 1718 та 1750 р.р. — „Черниговскія Губернскія Вѣдомости“ 1651 р., стор. 257, в статті С. Котлярова „Городъ Черниговъ“.

Отож, Спас існував у всьому своєму архітектурному цілому протягом більше як сімсот років і тільки в XVIII столітті зруйновано його верхівлю (головну баню). Жадних конструктивних руйнацій од татарських нападів Спас не зазнав. Досліджуючи не знайшли ми жадних слідів і від будь-яких руйнацій з інших часів, окрім зазначених решток руїн під долівкою з шостикутних плиток.

ЛІТОПИСНИЙ „ТЕРЕМ“ СПАСА.

Як свідчать літописи, в Чернігівському Спасі поховано Чернігівських князів та інших видатних осіб. Одних з них похозано „в Спасі“, або „у Спаса“, інших — „за Спасом“, а ще інших у Спаса „в теремѣ“...

От які звістки маємо від літописців:

1) в році 6542—1034-му: „Мъстиславъ изыиде на ловы и разболѣся и оумре, и положиша и въ цѣкви сѣго Спса“⁸¹)...

2) в році 6584—1076: „в се же лѣѣ преставлѣ Стѣслав. снѣ Ярославль. мѣа декл. въ КЗ. ѿ рѣзанья желве и положен бѣ оу Спса“⁸²)...

3) „В лѣѣ 6585—1078... оубьень бѣ Глѣбъ Стославль снѣ Заволочьи... его же тѣло положено бѣ в Черниговѣ за Спсмь. мѣа іюля К Г. днь“⁸³)... Забито його 30 травня 1078 року⁸⁴).

4) 6623—1115 року. „в се же лѣѣ преставися Олег Стѣславличъ мѣа августа въ а днь а во вторый. погребень бѣ оу сѣго Спса оу гроба ѿца своего Стѣслава“⁸⁵)...

5) „6658—1150. Въ то же веремя (лѣѣ) Стѣслав шлговичъ. перенесе мощи брата своего Игоря ѿ сѣго Семена ис Копырева конца. в Черниговѣ. и положиша оу сѣго Спса в теремѣ“⁸⁶)...

6) Під роком 6659—1151-м: „...а князь Изяславъ Давидовичъ, вземъ брата своего великого князя Черниговского Володымера Давыдовича, убіена суца вѣрати, иде къ Чернигову и положи его во святѣй церкви въ Спасѣ, а самъ сяде на столѣ“⁸⁷)...

7) Під роком 6667—1159-м у Чернігові псмер мітрополіт Київський Костянтин, що його переслідував Київський князь Мстислав Изяславич, за часів єпископа Чернігівського Антонія, та Чернігівського князя Святослава Ольговича. Поховано його „у святого Спаса идѣ же Игорь лежитъ Ярославичъ, в теремци“⁸⁸).

⁸¹) П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. Изд. 2, Спб. 1908, стовп. 133.

⁸²) Ibid... стовп. 190. ⁸³) Ibid... 190—191.

⁸⁴) Н. Шляковъ, „О поученіи Владиміра Мономаха... III“. „Ж. М. Н. Пр. ч. СССXXX“. (1900 л.).

⁸⁵) П. С. Р. Л. II, 282. ⁸⁶) Ibid... 408.

⁸⁷) Ibid, т. IX. Лѣтописный Сборникъ именуемый патріаршею или Никоновскою лѣтописью Спб. 1862, стор. 189.

⁸⁸) Страшний заповіт мітрополіта Костянтина і події, зв'язані з його смертю, не відзначає Іпатьєвський літописець (київський), але дуже докладно описано це в літопису Воскресенському, куди ввійшов літопис Чернігівський, що до нашого часу не доховався: „Митрополиту же Костянтину тогда суцу в Черниговѣ, бѣжавша ему Мстислава Изяславича, въ то же время тамо и разболѣся; и увидѣвъ же преставленіе свое и написавъ грамоту за печатію, и призва къ себѣ єпископа Черниговского Антонія. и дасть ему грамоту и заклать его именемъ Божіимъ, яко

8) Року 6704—1196 „преставися князь Всеволодь Стѣславичь братъ Игоревъ... и положиша ко щѣмъ своимъ и дѣдомъ“⁸⁹⁾.

9) В лѣто 6706 (1198) Преставися Черниговскій князь Ярославъ Всеволодичь... и положиша во цѣкви стѣго Спса епѣа“⁹⁰⁾.

Отож протягом трохи більше як 150 років (164) маємо літописні звістки про похорон дев'ятох князів, включаючи туди й мітрополіта Костянтина, в Чернігівському Спасі, або біля нього, а так само двоє похоронів у теремі, або в теремці Спаському⁹¹⁾.

За одне з завдань наших праць у Чернігівському Спасі було зробити спробу простежити можливі рештки цієї надзвичайно цінної будови і по змозі виявити її особливості як по суті, так і з боку форми. Бо кожному було ясно, що ні міркування Філарета⁹²⁾, ні обґрунтовані філологічно завваження А. Єфімова⁹³⁾ про Чернігівський терем не могли задовольнити історика й археолога вже через одне те, що такі міркування базувалися на однібічному матеріалі — філологічному. Ближче до істини стояв, на наш погляд, історик Д. Іловайський. Він гадав, що під назвою терема біля Чернігівського Спаса треба вважати прибудову, капличку або церковку, де ховали князів⁹⁴⁾. Звичайно, ми не поспікуватимемось на численні статті в місцевих часописах⁹⁵⁾.

З наведеного вгорі нашого короткого звідомлення про археологічні досліді навкруги Спса та в його середині видно, що окрім двох прибудов, які фланкували Спаса з південного та з північного боку, жадних інших будівель давнього великокнязівського часу близько немає й не було. Далі — дві бічні прибудови, що підмурки їх відкрили біля Спаса, згідно з технічними й матеріальними їх особливостями належать справді до великокня-

да по представленіи его сотворить то все, иже в грамотѣ той написа. Егда же преставися и вземъ спископъ грамоту данную ему митрополитомъ, и иде ко князю Святославу Ольговичю и отрѣшь печать и прочте ю, и обрѣте въ ней страшную вещь, яко „по умертвіи моемъ не погубите тѣла моего, но поврѣште его на землю и поцѣплъше уземъ за нозѣ и извлечше изъ града, поврѣзайте на ономъ мѣстѣ“, имя нарекъ ему, „псомъ на расхищеніе. Диви же ся тому много князь и епископъ, таже сотвори епископъ повелѣнное ему... и лежа внѣ града тѣло его 3 дни, потомъ же Святославъ князь... повелѣ въ 3-й день взяти тѣло его и повелѣ везти во градъ съ великою честію: не прикосну же ся въ тыи дни ничто же тѣлу тому, но цѣло невредимо бысть ничимъ же, и внесоша и во градъ, положиша у святого Спаса, идѣже Игорь лежить Ярославичь, въ теремци“. Далі йде промовисте літописне оповідання про події, звязані з смертю Костянтина, про те, що в Києві три дні „солнце помрачиси и буря зѣльна бѣ, и яко земля трястися“... „а въ Черниговѣ по вся 3 дни солнцу сіяюще, а в нощи видяху над тѣломъ его 3 столпы огнены до небеси“... „П. С. Р. Л.. т. VII. Лѣтопись по Воскресенскому списку“ СПб. 1856, стор. 70—71.

⁸⁹⁾ „П. С. Р. Л.. т. 2, изд... 2-е. СПб. 1903“, стовп. 696.

⁹⁰⁾ „П. С. Р. Л.. т. 2, изд. 2. СПб. 1903, стовп. 707.

⁹¹⁾ Про князів Чернігівських похованих у Чернігові взагалі і в самому Спасі зокрема див. „Реестръ князьямъ Черниговскимъ... Сочиненъ Іоанномъ Левицкимъ“, додано до „Лѣтопис і Гадячскаго полковника Григорія Грабянки... Київъ 1853“, стор. 229 і далі.

⁹²⁾ „Историко-Статистич. описаніе Черниговской Епархіи... кн. V Черн. 1874“, стор. 32 і далі.

⁹³⁾ Ефимовъ А., „Черниговскіе кафедральныя Соборы...“ Черн. 1908, стор. 17 і далі.

⁹⁴⁾ „Д. Іловайскій, Історія Россіи, т. I, періоди Київскій и Владимірскій. Изданіе второе. М. 1906“, стор. 280.

⁹⁵⁾ Їх було чимало. Назвемо декілька, наприклад: 1) „Черниговскія Епархіальныя Извѣстія“ № 10, року 1863: „Черниговъ. Теремъ съ епископією усыпальница и синодикъ князей“. 2) „Черниговскія Епархіальныя Извѣстія“ № 19 р. 1863: „О Черниговсколь теремѣ“ і багато інших.

зівських часів. Окрім того, зазначені дві прибудови мають характер і ознаки приміщень пристосованих до похорону. Вони були капличками похоронного призначення.

Вважаючи на те, що всередині Спаса, під його долівками досліди не виявили приміщень для похорону від давніх великокнязівських часів, — маємо повне право гадати, що зазначені дві прибудови біля Спаса і є ті приміщення, де ховано Чернігівських князів⁹⁶). Їх, очевидно, мусимо ми вважати за той „терем“, або „теремець“, про які зберіг повідомлення літопис. Жадних інших будівель похоронного призначення біля Спаса немає.

Сказати щось певне про те, коли їх пограбовано, звичайно, ніхто не наважиться. Грабувати їх могли підчас кількох ворожих нападів як татари, так і інші люди, до поляків і росіян включно.

Але що-до їх руйнації, то вказівки на те, коли вона сталася, є в рештках самих руїн. Та новіша будівля, що впускена в північну прибудову, складається з червоної цегли, що своїми розмірами і форматом та технікою дуже відрізняється від цегли часів передмонгольських; окрім того, вона мало подібна і до іншої цегли, що знаходиться в горішніх частинах цієї великокнязівської прибудови. Якого вона часу певно сказати неможливо, через те, що цілком бракує будь-яких історичних даних про технічні та матеріальні її особливості. Отже з деяких спостережень над нашими будівлями з аналогічної ж цегли маємо підставу визначити таку цеглу як досить пізню, порівнюючи її з цеглою великокнязівських часів. Досить нагадати найближчу що-до місця пам'ятку — склеп, що його досліджили ми в середній частині Спаса, під долівкою. Його складено з того самого матеріялу, як і впусену в північну прибудову частину.

Всі спостереження, — над долівками, що під ними цього склепа вимуровано, над особливостями форми, матеріялу й техніки роботи, як цеглин, так і самого склепу, а також над речами, знайденими при похованих там особах, — вказують на самий кінець XVI або на XVII століття. Жадним способом не раніш і не пізніш.

Отож, гадаю, впускна частина північної прибудови відноситься до кінця XVI або XVII століть. До цього-ж часу належать і речі знайдені при похованих у прибудові особах.

Підчас якої ворожої навали на Чернігів були зруйновані: по-перше — старі прибудови (північна й південна) великокнязівських часів, а по-друге — впускна частина і надбудова з цеглин XVI—XVII століть, над колишньою великокнязівською, що про неї попередю була мова?

На першу частину цього запитання відповідь дати важче як на другу. Але, відповідь і на другу частину може бути тільки відносна, а не точна. Впускну будівлю, закладену десь наприкінці XVI або XVII стол., зруйновано наприкінці XVIII століття, як про це свідчить літопис Собору і всі ті, хто писали про Собор. Ця руйнація сталася підчас великого ремонту Спаса в 1790—1798⁹⁷), коли йому надавали сучасного вигляду.

⁹⁶) Не маємо права твердити, що піддолівочну частину Спаса досліджено всю. Тут багато ще доведеться попобити. І не буде нічого дивного, коли в тих місцях, котрих ми не досліджили, трапилися-б будь-які гробниці чи склепи. Про причини неможливості дальших дослідів — див. угорі: в звітженні про роботи в піддолівочній частині.

Великокнязівські прибудови Спаса (південну та північну) зруйновано значно раніш од XVII стол. Можливо, що спричинилися до цього і татарські напади і литовські облоги. Певних даних на те, щоб розв'язати це питання поки що не маємо.

Нашими дослідями над піддолівочною частиною Спаса виявлено два склепи похоронного призначення. Жаден з них аж ніяк не стосувався до давніх часів. Це були склепи пізнього походження.

Склепа в шурфі ч. II було пограбовано досить „сумлінно“. Грабунок цей ставсь ще перед тим, як зроблено долівку з шостикутних плиток, а можливо й трохи раніш.

Можливо, що справа, яку зараз зазначимо, стосується до цього склепа з шурфа ч. II. Справа така. В році 1785-му, як повідомляв протопоп Іван Левицький, треба було засипати землею склеп у Спасі „крайне обветшалый“⁹⁸⁾, Хоч склеп, що ми відкрили, аж ніяк не „обветшалый“, отже знаючи хитрощі духівництва й різні його способи доходити своєї мети, можна поняти віри, що і цього міцного склепа воно могло видати за „обветшалый“, щоб здобути дозвіл на його засипку.

Засипка-ж потрібна була, можливо, тому, що його пограбовано, вміст — перемотлошено, перекидано, дарма що, власне кажучи, і грабувати там не було чого. Не зручно було духівництву визнати, що в церкві склеп не зацілів. Треба було заховати сліди грабівництва, щоб надалі припинити будь-чії намагання дістатися до склепа. Бо справді — склеп був зовсім не „ветхий“. З другого-ж боку сами члени Консисторії визнали, що ніяких „паровь“ від склепу не було й не могло бути.

Отож, ні в двох прибудовах до Спаса: північній та південній, що підмурки їх ми дослідили і що свого часу відогравали ролю приміщень для похорону і навіть згодом після того вже, як ці прибудови поруйновано, їх знов було пристосовано на ту-ж-таки мету, — але в піддолівочній частині Спаса — яку, на жаль, досліджено не до краю не з нашої вини — ніде не знайдено жадного сліду давнього великокнязівського похорону.

⁹⁷⁾ Е ф и м о в ъ А., Черниг. кафедральные Соборы... стор. 16—17. Истор.-Статист. описание Черниговской губ... кн. 5. стор. 5.

⁹⁸⁾ „Опись бумагамъ... съ 1784 по 1790 годъ включительно (за 7 лѣтъ) 2 части Черниговской дикастеріи“ в справа, на стор. 397 від „162 августа 4. По доношенію протопопа Черниговскаго Иоанна о позволеніи въ Соборной церкви находящійся для кладбища мертвыхъ тѣлъ склепъ обветшалый засыпать“. На це донесіння протопопа Левицького резолюція консисторії була така: „имѣя разсужденіе, что въ древней оной Преображенской церкви показанный склепъ, въ коемъ въ давнихъ годахъ да и издревле уповательно погребаемы были знатніи люди, и нынѣ для непредвидимыхъ случаевъ не безнуженъ быть, а чтобы изъ него происходили вредные пары, того ожидать не можно поелику многіе годы мертвые въ немъ тѣла не погребаются, мнѣніе свое полагаеть означенный склепъ повелѣтъ засыпать, а когда онъ подверженъ обветшалости, могущей производить каковы либо пары, то предписать указомъ въ устѣ оногo склепу сдѣлать сводъ кирпичный и сверху выровнять кирпичемъ“. Підписали три члени Консисторії. Про цю справу див. окрім того повідомлення надруковане в місцевому органі: „Черниговскія Вѣдомости“ від 28. VIII. 1903 року № 3288, стор. 1. Резолюція єпископа Теофіла була така: „1785 сент. 18 прежде зсмлею засыпать, а потомъ засклепить“. Реалізація цієї постанови в літературі не зафіксована.

Можливо, що в недослідженій частині піддолівочного простору відкрито буде якісь поховання. І в цьому напрямку досліди слід і варт продовжувати. Далі, ми певні в тому, що в самих мурах Спаса в пороблених там „аркосоліях“ на зразок того аркосолія, що відкрили ми в південній прибудові біля Спаса, поховання давніх великокнязівських часів збереглися. Не хочеться відмовитись від думки що і на Україні мусять знайтися подібні до польських (краківських) поховань⁹⁹⁾ наших перших будівників України.

УВАГИ З ПРИВОДУ ТРЬОХАБСИДНОЇ „ЦЕРКОВКИ“.

У нашому звідомленні (див. угорі, стор. 29) ми вже зазначили, що на всьому терені українських земель будівлі з півкруглими абсидами, що не виходили-б на дворі вибочинами, невідомі. Жадна з пам'яток великокнязівських часів не має „врізаних“ у товщу стінки абсидних приміщень. Усі абсиди виходять півколами на двір. Іноді півкола ці мають обвід гранчастий (пізніші часи).

Спосіб виконувати абсиди в Чернігівській трьохабсидній „церковці“ поки що єдиний в архітектурних пам'ятках України.

У країнах-же християнського Сходу й Заходу зазначена будівельна особливість у пам'ятках християнського культу — явище не рідке, надто за ранніх часів.

Протягом багатьох віків і в різних країнах таких пам'яток знайдемо силу.

Мала Азія, почасти південна Європа та Кавказ — головні країни, що багаті на отакі способи будування.

Що-до часу, відколи вони стають відомі, то на IV—VI сторіччя припадає початок їх широкого розповсюдження в Малій Азії. Бутлер¹⁰⁰⁾ довів, що храми, в яких трапляється подібна система, походять від класичних, за зразок їх він наводить храм Тіхі в Сирії. З цього часу і до XII стол. вони трапляються у вищезазначених країнах скрізь. Як випадковий і рідкий пережиток старовини є подібна конструкція в ц. села Вале в Ахалцихському повіті¹⁰¹⁾, збудована в полов. XVI стол.

Спочатку, а саме в IV—VI стол. в Сирії та Лікаонії трапляється порівнюючи багато храмів з середньою півколою абсидою, неначе-б вирізаною в самій товщі стіни, що зовнішній обвід її йде по одній прямій лінії, бічні-ж приміщення, що оточують з півночі та з півдня цю півкруглу абсиду, мають форму прямокутника. За зразок такої будівлі Бутлер у зазначеній роботі уважає храм Тіхі в Сирії, що безпосередньо продовжує храми класичної доби. Це є первісний ступінь півкруглої абсиди, що не має з зовнішнього боку вибочини.

Подібні конструкції відомі в базиліці Kasr-ibn-Wardan у Сирії, що дослідив Мак Freiherr von Oppenheim¹⁰²⁾. До речі, ця базиліка технікою виконання та своїми конструктивними формами така близька до Чернігівського Спаса, що ми не можемо утриматися від того, щоб це зазначити.

⁹⁹⁾ „Groby królów polskich w Krakowie w kościele katedralnym na zamku.. wyjął Ambrozy Grabowski. W Krakowie 1835. Тут, що правда, немає поховань рівночасних тим, які колись мав Чернігівський Спас. Вони пізніші, але-ж збереглися. Їх не пограбовано і кістки не розкидані.

¹⁰⁰⁾ Révue Archeologique. 1906. Juillet-août.

¹⁰¹⁾ „Матеріали по археології Кавказа.. Вып. IV. М. 1894“ стор. 69 і далі і рис. 53 на стор. 70.

¹⁰²⁾ „Vorläufiger Bericht Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin. Bd. XXXVI (1901)“ S. 69. А також: S. Strzygowski: „Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte Kirchenaufnahmen von J. W. Crowfoot und J. I. Smirnov.. Leipzig. 1903. SS. 121—131.

Тут-же в Сирії зародивсь і другий тип абсидної композиції, де всі три абсидні приміщення вирізано в товщі стіни і на надвірній поверхні її є рівна поверхня, без вибочин.

Очевидячки, що ця улюблена з IV-го стол. нашої ери маніра робити абсидне півколо в самій масі стіни походить взагалі з Малої Азії і зокрема з таких провінцій як Сирія, Лікаонія, Ефес з його церквою св. Трійці¹⁰³⁾ і багато інших місць, де майстри звикли довбати в скелях церкви печерного характеру, гроти, крипти, склепи для похорону в формі тих, що опублікував між іншими Brandenburg¹⁰⁴⁾ і інші.

Ця архітектурна особливість мандрує далі з своїми творцями до європейських країн, і справді, план такої абсиди стає відомий у хрещальній церкві della Ziza в Палермо¹⁰⁵⁾. Але тут-же в ц. S. Cataldo зустрічаємо мішанину способу східного з західним: середня її абсида має вибочину на двір при двох бічних, що зроблено їх у самій товщі стіни¹⁰⁶⁾. Там-же в крипті Собору маємо таких „врізаних“ у стіну абсид аж сім¹⁰⁷⁾. У капелі фортеці di Favara o Maredeles при двох бічних абсидах, що містяться в товщі стіни, середня виходить на двір і тут обмежується прямокутним виступом. Це — щось ніби переходове між сирійським способом та західньо-європейським, що утворився згодом і став загально відомим. Далі, в Іспанії трапляється той самий спосіб у ц. San Miguel (Михайла) в Escalada¹⁰⁸⁾, заснованій наприкінці IX стол. і освяченій в році 913-му. Тут в Іспанії, можливо, на конструкцію таких абсид мав вплив мечет у Кордові, а на нього звичайно будівлі М. Азії; особливо будівлі Лікаонії; як наприкл. Sivri Hissar¹⁰⁹⁾.

Такий спосіб будувати абсиди переходить і далі в середину європейського материка, але тут він не одержує визнання і пам'яток цього способу тут дуже небагато. За виразного представника його можемо вважати Salvator Kirche — в Франкфурті на Майні, що фундаменти її закладено ще близько 852 року¹¹⁰⁾.

Отже в європейських країнах цей будівельний спосіб не розвинувсь. Зустрівшись з іншим матеріалом, що потребує іншої технічної обробки, він тут виродивсь і незабаром зовсім зник.

При тій кількості одноманітних що-до цієї архітектурної подробиці пам'яток у Кападокії, Галатії, Лікаонії та інших малоазійських провінціях, де архітек-

¹⁰³⁾ „Auguste Choisy. Исторія Архитектуры. II томъ. Пер. съ франц. Н. С. Курдюкова. М. 1907, стр. 40, пл. В. Так само: Benoit, Fr. L'Architecture l'Orient, Mediéval et Moderne. Paris, 1912, p. 146. II.

¹⁰⁴⁾ E. Brandenburg. Bericht über eine Reise in Syrien und Palästina. Berlin. 1914.

¹⁰⁵⁾ Giulio v. Arata. L'Architettura Arabo-Normanna et il rinascimento in Sicilia. Prefazione di Corrado Ricci. Milano 1914, стр. VI.

¹⁰⁶⁾ Ibid., стр. 4. ¹⁰⁷⁾ Ibid., стр. 11.

¹⁰⁸⁾ Brutails, J.-A. Précis d'archéologie du moyen-âge. Toulouse et Paris. 1908 p. 33, fig. 25. Про неї-ж див. у Dieulafoy, M. Espagne et Portugal (serie: Ars-Una. Histoire générale de l'Art). Paris 1913, p. 72. fig. 152.

¹⁰⁹⁾ Dieulafoy M. Op. cit. fig. 84, 85.

¹¹⁰⁾ Dehio, G. Geschichte d. Deutsch. Kunst. Der Abb. Erster Band, t. 25. № 35 (Berl. u. Leipz. 1921). Також: Haupt, Albr., Die Älteste Kunst insbesondere das Baukunst der Germanen. Leipz. 1909. S. 196. Abb. 118.

тура християнської релігії панувала, аж поки звоювали ці провінції турки-сельджуки, стає ясным, що центр малоазійської християнської архітектури був і за батьківщину для вищезазначеного способу виконувати півкруглі абсиди.

Навіть у північній Африці, де вплив християнства відігравав свою роль, зустрічаємо подібні-ж півкруглі абсиди, що не мають на зовнішніх поверхнях стін вибочин, як от у храмі в Тебесі¹¹¹⁾ в Beniani¹¹²⁾. Цікава що-до цього церква в Каїрі d'Abou Sargah, де центральна й правобічна абсиди вимурувані в стіні на зразок видовбаних у скелі, а лівобічна являє собою прямокутне приміщення¹¹³⁾.

На північ-схід од малоазійських провінцій особливо інтенсивно поширивсь наш архітектурний деталь на Кавказі. Тут відомо в різних місцях чимало пам'яток давнього християнського будівництва з зазначеною особливістю в обробці плана абсиди.

Трапляється він, — цілком природньо, — і в місцевостях, через які мандрував цей архітектурний деталь, прямуючи на Кавказ. Маємо його навіть у Месопотамії.

На Кавказі зазначена архітектурна особливість трапляється в багатьох пам'ятках релігійного будівництва. Найцікавіший, своїми розмірами, простою плану й дуже близьким абсидним півкрусом храм — у с. Алі Посховської дільниці¹¹⁴⁾. На жаль, коли його збудовано — невідомо. Гадаю, що він відноситься до ранніх часів. Близька до нашої церква в селищі Тигви за 20 верстов од ст. Гомі Тіфліської губ.¹¹⁵⁾, що повторює абсидні форми попередньої церкви. Коли її збудовано — теж невідомо. В ц. Еніробатській спостерегаємо початок розчленування околичної поверхні стіни на три частини, що відповідають трьом абсидам. Розчленовано стінку прямовісним двохпохилим рівчаком між абсидами. Споруджено цього храмика, очевидно, на початку XII стол.¹¹⁶⁾. До того-ж типу з початком розподілу на вибочини мусимо віднести і план ц. в сел. Бедія на півдні Абхазії¹¹⁷⁾. Вона відноситься до X століття. Але цікавий тип будівлі повстав перед нами в ц. сел. Хопі в Мінгрелії, що відноситься до XI стол. Тут еволюція вівтарної абсиди яскраво помітна: середня абсида вийшла за загальні межі стіни, а бічні залишилися в тому-ж становищі „вирізаних“ у стіні¹¹⁸⁾. В одній з церков Сафарського монастиря є тільки одна абсида, виконана тим-же способом¹¹⁹⁾. У гротах Уплис-Цихе центральна та правобічна абсиди мають півкруглі абсиди, а лівобічна прямокутна¹²⁰⁾ — спосіб будівлі мішаний. А в базилічному храмі Уплис-

¹¹¹⁾ Benoit, Fr. L'Architecture L'Orient, Médiéval et Moderne (Manuel d'histoire de l'Art). Par. 1912. p. 119. fig. IV.

¹¹²⁾ Ibid., p. 119. fig. VII. ¹¹³⁾ Ibid., p. 110, fig. I.

¹¹⁴⁾ Матеріали по археології Кавказа... Вып. IV под редакцією гр. Уваровой. М. 1893. стор. 93, рис. 75. ¹¹⁵⁾ Ibid... вып. IV, стор. 167, рис. 148.

¹¹⁶⁾ Ibid... вып. III, стор. 69 — 70 і табл. XXVI.

¹¹⁷⁾ Толстой и Кондаковъ, Русск. древности въ памятникахъ искусства, вып. IV, стор. 53 — 54. Також: „Матеріали по археології Кавказа, вып. III, стор. 26 і табл. XIV.

¹¹⁸⁾ Ibid., вып. IV, стор. 63, рис. 55.

¹¹⁹⁾ Кондаковъ, Н. „Древняя архитектура Грузии“. Древности. Труды Московскаго Археологическаго Общества.

¹²⁰⁾ Кондаковъ, op. cit, стор. 229, IV.

Цих еволюція абсидного плану пішла ще далі — середня абсида півкруглої форми, а бічні абсиди прямокутні¹²¹).

З цього короткого що-до кількості пам'яток та їх значіння огляду бачимо, 1) що найстарший тип будови з зазначеною технікою виконання абсид не переходить в глибину віків за IV століття, і закінчує своє існування в XI - XII стол., 2) що панувала ця техніка у всіх народів християнського світу і 3) що почалася вона в малоазійських провінціях. Умови народження цих форм цілком технічні (з'явилися під впливом праць каменярської техніки — праць у скелях).

Що-до місця, з якого заплучили майстри Чернігівських абсид ідеї зазначеного технічного способу, то, нам здається, найкраще був би підходив тут Кавказ або безпосередньо Мала Азія. Роллю останньої і впливи на містецькі пам'ятки України досі не освітлено. Тимчасом, у зв'язку з деякими пам'ятками, що з'явилися або знайдені на Україні, в бік Малої Азії й Сирії особливо варт звернути увагу дослідників.

СКАРБ.

Розчищуючи південну прибудову до Спаса, знайдено скарба. Його заховано було в вівтарній частині, в одній з численних заглибин у мурах (заглибини ці утворилися через те, що мури муровано недбало) на тій височині де вже мусіла закінчитися долівка, поміст, себ-то нижче од рівня помосту.

Скарба загорнуто в полотняну тканину, спущено таким чином під поміст, використавши нерівність поверхні стіни, в одну з заглибин.

Очевидячки, заховано його за небезпечних часів, щоб зберегти від грабунку, крадіжки то-що. Але згодом тому, хто заховав скарба, не пощастило дістатися до своїх речей.

Вважаючи на призначення згаданого приміщення, можна здогадуватися, що заховала скарб духовна особа, до того-ж не дуже заможна. Скарб невеличкий і з матеріяльного погляду не багатий.

У яких обставинах його знайдено див. стор. 26. До його складу ввійшли отакі речі:

І. Двоє срібних вушних привісок, відомих у нашій літературі під назвою „ковтків“. Рис. 52 і 53 табл. XIX — XXI. Це — порожні всередині, опуклі, колоподібної форми окраси, що горішню частину їх вирізано невеличким півколом. Вони мають дротяні, грубенько зроблені дужки, щоб підвішувати до головного убору. Навкруги привіски на її ребро налітовано на низьких циліндрах вісімнадцятеро порожніх кульок, тепер почасти потрощених.

На боках привіски різьбою та черню виображено фантастичну тварину з хвостом, що, вигинаючись та переплітаючись сам з собою, заповнює всі вільні навкруги тварини місця.

Чернь залишається в небагатьох місцях, решта її відлущилася і замість неї один рівчак, або іншої форми заглибина де лежала чернь.

З боку композиційного тварина й її хвіст, що утворює багате орнаментальне тло, надзвичайно гарно виконані. Так само ретельно зроблені кульки навколо привіски.

¹²¹, Ibid., стор. 238 рис. VI.

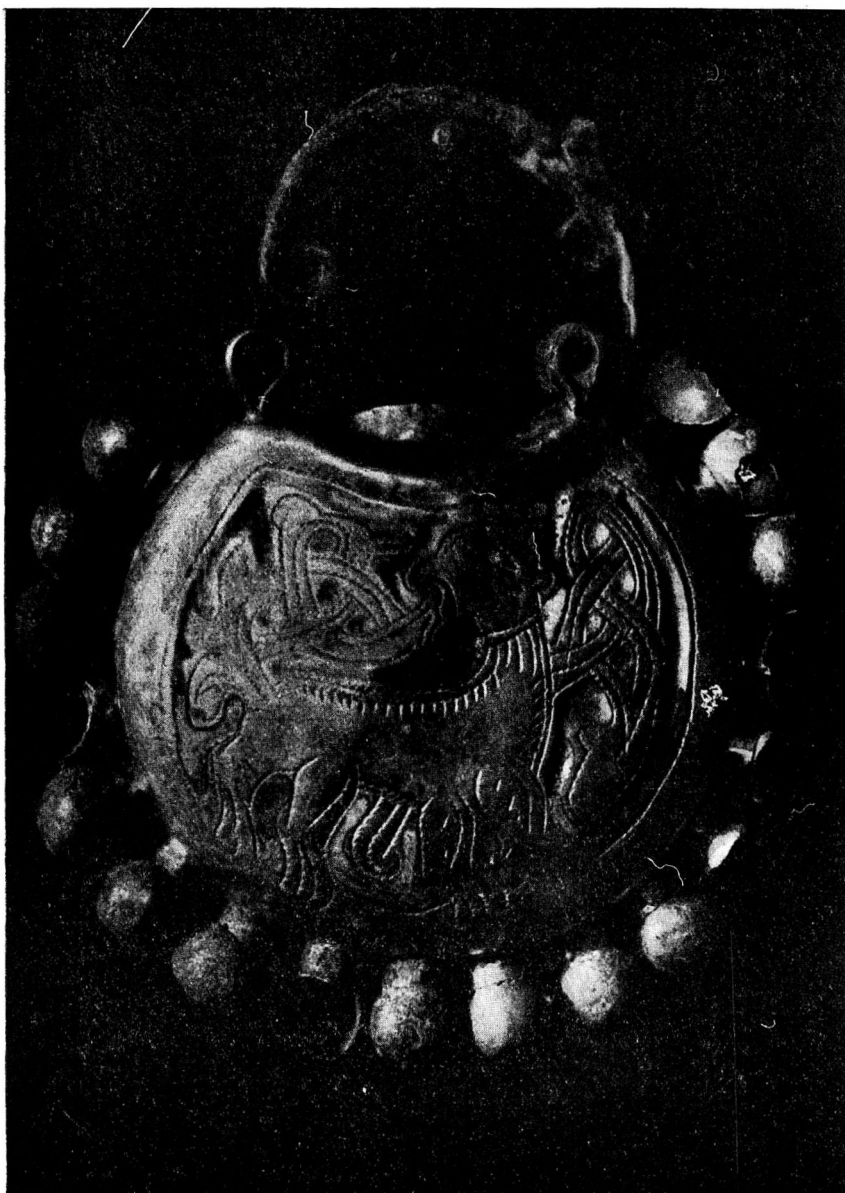

Рис. 52. Срібна вушна привіска з орнаментациєю що зроблена черню та різьбою (Збільшена вдвічі).

I форма речі, і її окраси, і техніка виконання звичайні для золотницького виробництва великокнязівських в українській історії часів. Будь-чого особливо нового в ній немає. Привіски типу „колтів“ дуже часто трапляються в наших пам'ятках старовини, як з срібла так, навіть, і з золота¹²²).

II. Інша річ — пара срібних-же браслетів (табл. XX рис. 54 і табл. XXI рис. 55 і 56), що складаються кожен із двох окремих частин, сполучених одна з одною шарніром. Кожну половинку їх з'єднано з двох платівок, так що краї однієї платівки загинаються, а другої залишаються прямими, таким чином утворюючи коритечко з невисокими краями. Ці краї з'єднано з краями спідньої платівки зовсім рівної. Маємо отже порожнечу всередині, що її заповнює ясносіра маса невідомого мені складу. Обидві половинки, окрім того, обрізано по краях в вигляді кіл. Кожна половинка складається ніби-то з трьох таких кіл, сполучених одне з одним яйцюватими проміжками. Таких колоподібних частин маємо трое та четверто яйцюватих проміжків на кожній половинці.

Кінець половинки, протилежний шарнірові, прикрашено рельєфним виображенням звірячої морди в занадто схематичному й стилізованому вигляді. Майстер, здається, хотів був виобразити левову голову.

Браслета прикрашено багатою, кількістю мотивів, орнаментациєю, виконаною різьбою та черневою технікою з позолочуванням. Визолочено так само й морду лева.

Окраса кіл така: 1) дуже часто трапляється розетка з золотих гостролистих пелюсток на черневому тлі, що своєю формою нагадує колесо. Пелюстки поврізувано в глибину металю зубчастими рівчаками. Такий рівчак роблять гострим струментом от як долото, проводячи їм по поверхні металю і притискаючи то в один бік, то в другий; 2) орнамент у формі трьох закручених вусиків („спіралів“), що виходять з трьох рогів трикутника. Кожен вусик закінчується листочками, що відходять у боки і заповнюють вільні між вусиками місця. Навколо прорізано рівчака. Цей мотив, відомий під назвою „триквестра“, в черневому виробництві Київської Русі поширено мало; 3) на черневому тлі виображено сріблом прямовісне дерево з чотирма грубими гілками обрізаними по краях. Друга половина того-ж браслету має два аналогічні першим мотиви: трикутника та дерева і третій з новим для цього браслету візерунком 4) прямовісної позолочуваної смужки, що трохи нахилена її вгорі ліворуч, виконаної тією самою технікою, з косими на смужці рівчаками та двох s-подібних завитків, що закінчуються рослинними листочками.

На першій половині другого браслету маємо такі окраси: 5) чотири трьохпелюсткових срібних зірочки на черневому тлі, сполучених одна з одною в центрі, куди вони збігають одним кінцем пелюстки. Їх поділяє тоненька

¹²²) Не як вичерпуючий матеріал, а як приклади подаю декілька таких самих знахідок: найбільша підвіска з Канівського повіту („Толстой и Кондаковъ, Русскія древности въ памятник. искусства. Вып. 5. СПб 1897“, стор. 117, рис. 177). Підвіска з відомого Львовського скарбу 1879 року. (Ibid. стор. 116, рис. 174). Підвіска із Териховського скарбу 1876 року. Підвіска без циліндрів, між кульками і краєм її (Ibid., стор. 114, рис. 170). В скарбі з с. Низьківки на Чернігівщині, що придбав його на моїх очах Д. Я. Самоквасов у Чернігові й передав до Історичного Музею в Москві (див. „Отчетъ Импер. Рос. Истор. Музея.. за 1910 годъ“ М. 1911, отд. 7, і таб. II. В скарбі з с. Сахнівки Київської губ. („Древности Приднѣпровья Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. V. табл. XXIX № 969—970“), — тип вже вироджується. І багато інших.

чорна рисочка; б) часто трапляється в пам'ятках металопластики великокнязівської доби мотив відомий під назвою „крин“. Це — рослина-квітка з двох гілок, що підносяться з двох боків, далі — сполучаються одна з одною та знову розходяться в боки. Кожна гілка поділяється на три срібні листочки обведені по краю поглибленим зубчастим рівчаком. Між двома гілками в центрі між ними виростає пуп'янок. На другій половині того самого браслету 7) на поверхні першого кола, на визолоченому тлі з поглибленими зубчастими смужками, виображено черню ромбик з грубих смужок. Навколо, по самому краю — черневе кільце. В середньому колі — відомий уже нам трикутник (ч. 2), а останнє коло вкрито описаною вище (ч. 1) восьмипелюстковою розеткою.

Шарніра зроблено так, що два товстих кільця з півкруглої зокола платівки знаходяться на одній половинці браслета і приймають в себе третє кільце, зроблене на другій половинці браслета. Через кільця простромено стрижень з повздовжнім прозором. Цей стрижень затримується в кільці поперечним цвяхком, не даючи йому зовсім вискочити з кілець.

У браслетах — визолочені морди тварини, на кінцях половинок, далі яйцюваті проміжки між колами.

Отож декоративну проблему браслета розв'язано не тільки формою його, а й кольорами — золотом, сріблом, що гарно вирізняється на чорному тлі, черню, орнаментальними мотивами та їх рисунком. На кожній половинці браслета з одного боку є двоє кілець, а з другого один.

Зроблено браслета дуже добре, ретельно й уважно. Неначе-б недбалий рисунок мотивів, що ними оздоблено браслета, зубчастих рівчаків особливо, а так само форм пелюсток у розетках-квіточках, має zarazом і свої позитивні особливості: рисунок не здається таким одноманітним, шаблоновим, сухим. Лінія вібує, вона живе, вона повносоковита.

Техніка роботи високої якості. Лицьову платівку так добре злітовано з оборотною (спідньою), що важко навіть помітити, де проходить шво.

Позолоту накладено в певних місцях, вона не переходить, як то трапляється в недбайливій роботі, за призначені їй межі. Іржі на сріблі обмаль. На колір вона фіялкова. Тільки де-не-де позначалася зелена іржа, надто в місцях з черневою накладкою.

Аналогічних своїми окрасами браслетів не знаємо. Маємо тільки близькі, а не тотожні. Близькі формами до загальних ідей прикрашати края головами тварин, але не мотивами, не рисунком.

І форма браслета і художня його концепція кажуть за те, що походить він з Малої Азії з таким її культурним центром як Сирія.. Отже обробка його належить київській Наддніпрянщині, що під той час зажила була слави своїм черневим виробництвом, як свідчить про це один технічний трактат написаний у далеких західніх країнах на припочатку XII століття¹²³⁾.

¹²³⁾ Про це див.: „Theophilus presbyter. Schedula diversarum Artium. I Bd. revidirter text übersetzung und appendix von Albert Jlg.“ В серії: „Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance. Wien 1888, а так само, й особливо, праці М. Rosenberg'a: „Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. Abth. Niello, Frankfurt am M. 1908, що в ній автор захищає ім'я передмонгольської Руси, як батьківщину черневого виробництва від пізніших уставок Triscia замість Ruscia, що з'явилися в рукописові актуарія паризького монетного двора Jean le Beuge (1431 р.).

Рис. 53. Срібна вушна привіска.

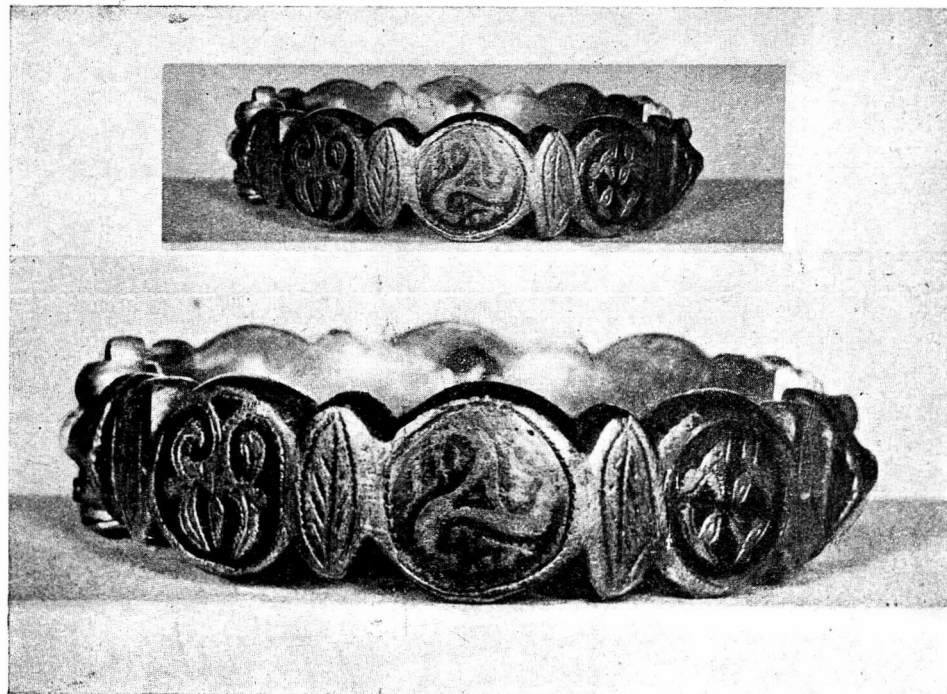

Рис. 54. Срібний браслет. Знімок в натуральну величину, і знімок побільшений вдвічі.

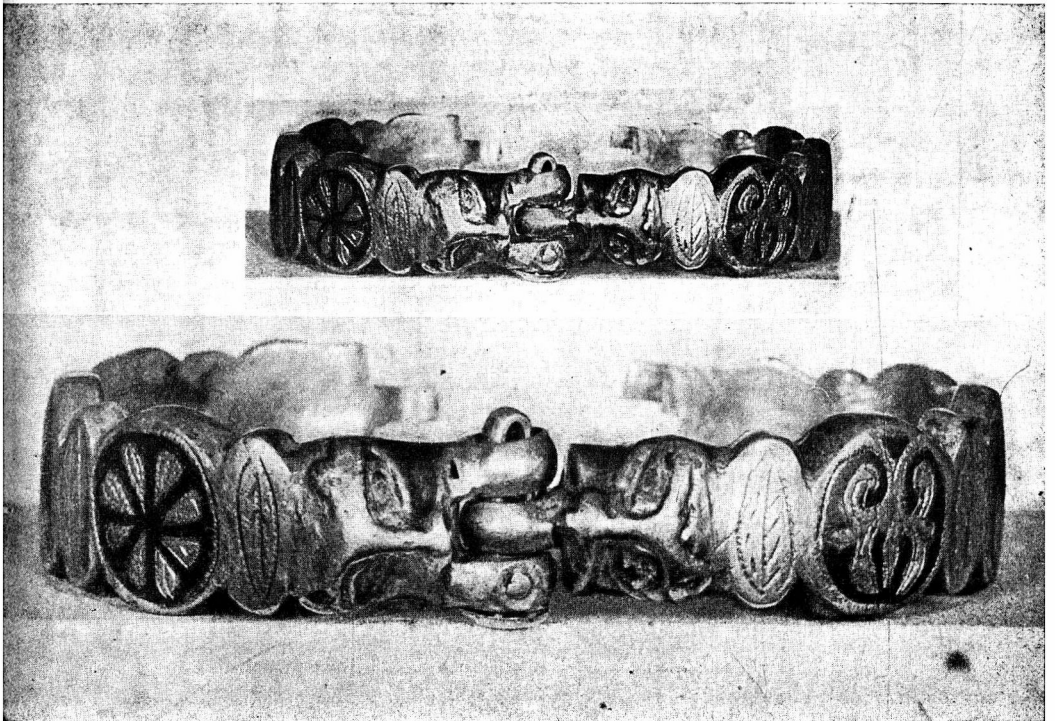

Рис. 55, 56. Срібні браслети. Знімки в натуральну величину й знімки побільшені.

III. Срібні „лоточки“. Так Н. Кондаков, та І. Толстой¹²⁴⁾ звать коротенькі півциліндрики, витиснені з тонкого листа. Часом прикрашено їх тільки поперечними рубчиками, а часом на їхніх кінцях дуже схематично виображено морду тварини. В наших півциліндриках посередині є грубе поперечне ребро, що обабіч нього витиснено ще по два тоненьких рубчики. Кінці-ж півциліндриків прикрашено схематичним виображенням тваринної морди, що її можна було вважати на однакових підставах і за людське обличчя. Цю півциліндричну частину прилютовано до рівної платівки, що має бути їй за спід. З боків півциліндрика попростромлювано міньятюрні дірочки, що крізь них можна просилити тільки тоненьку ниточку. Таких дірочок на всіх півциліндриках по три. Крізь них, отже, проходило три нитки, що пронизували колодочки з їх цілої низки одну стрічку. Здебільша цілі півциліндрики ще й тепер тримаються на білих кручених ниточках, два півциліндрики мають збоку маленьке дротяне кільце. Ці кільця прилютовано зісподу під платівкою довгими кінцями дроту. В нього пропущено велике незамкнене кільце з грубого дроту, що закінчується на одному кінці сплющеною платівкою, скрученою в трубочку, а на другому — розплющеною платівкою, обрізаною трикутником з маленькою дірочкою. На обох півциліндриках, що мають кільця, залишилися кінці білої ниточки; вони виходять з півциліндрика біля самого кільця і тут зав'язуються.

У звязку з тим, що серед знайдених півциліндриків тільки два мають вищезазначені кільця, треба гадати, що саме ці два півциліндрики закінчували їх низку. Окрім того, між ними-таки є уламки півциліндриків з прилютованим теж збоку подібним-же маленьким кільцем, куди вправлено ланцюжка. Уривки двох таких ланцюжків теж є тут. Ланцюжок сплетено з тоненького дроту дрібними окремими ланками, так що він у поперечному перекрої виглядає як чотирикутник, найзвичайнішої форми в сьогочасній золотницькій техніці. Отож треба гадати, що в нашій знахідці маються рештки двох стрічок. На підставі цього можна вважати, що півциліндрики ці, як гадають¹²⁵⁾, були нагрудною особистою окрасою.

Вищеописані півциліндрики є звичайний елемент жіночих окрас і трапляються вони так само часто, як і скарби великокнязівських часів. Н. П. Кондаков виводить їх із особистих уборів малоазійських мешканців.. Але їх початок, на наш погляд, заходить далі в глибину віків. В тій самій Сирії трапляються вони з золота і, здається, належать до пізньоантичних часів¹²⁶⁾.

Окрім нашої країни вони трапляються і по інших, що мали споріднені речі матеріальної культури. Знає їх, приміром, Болгарія¹²⁷⁾ за тих самих часів, як і ми їх знаємо.

IV. Два срібні ковтки так званого Київського типу, звичайного для всіх великокнязівських скарбів на Україні. Назва ковток, що нею ми користуємося,

¹²⁴⁾ Толстой И. и Кондаковъ, Н. „Русскія древности въ памятникахъ искусства, вып. 5.“ СПб. 1897, стор. 116.

¹²⁵⁾ Кондаковъ, Н. П. „Русскіе клады. Изслѣдованіе древностей великокняжескаго периода...“ т. I. СПб. 1896“.

¹²⁶⁾ Ludwig Pollak, Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitz S. R. Excel. A. J. von Nelidow... Leipzig. 1903. № 391, стор. 131. Taf. XIII і № 392 там-же.

¹²⁷⁾ „Римски накитъ отъ Николаево“ В. „Извѣстія на археологическото дружество“. I V. табл. II. № 2. і стор. 32 рис. 7 з села „Лѣсичево“.

не відповідає дійсності. Ніколи цю річ не носили в вухах. Її могли носити тільки як підвіску до головного убору, що до нього привішували на шнуркові насупроти вуха, або навіть трохи нижче.

„Ковток“ складається з незамкненого кільця грубого дроту, що на спідню його половину начеплено три круглих намистини з зерневим та шнурковим орнаментами в вигляді вісьмох кілець з скручених дротинок; усередині їх є зерневий трикутник з дрібнесеньких зернят.

Між шнурковими кільцями налютовано по чотири менших завбільшки і по одній великій зернині. Трьох величин зернь, що приведено їх до певних декоративних мотивів, справляє вражіння багатства окраси, надто коли згадати, що на цих зернятках та кульках мінилося-вигравало сонячне проміння. Між трьома намистинами на основну дротину намотано скручену тоненьку дротину достоту подібну до тієї, що з неї зроблено кільця на намистині, себ-то з так званої скани. Кільце з основної дротини незамкнене. Один кінець її розплющено й загнено кільцем.

Зроблено „ковток“ надзвичайно зграбно, дбайливо. Цілком подібні відомі з вищезазначеного скарбу з с. Низьківки на Чернігівщині¹²⁸).

V. Срібна монетна „гривна“ київського типу. Звичайна шостикутна форма. Невисокий горбик. Зверху звичайна ніздруватість. Завважки 37 $\frac{1}{4}$ золотників.

Ребра гривні загнено всередину. Рівна площа в одному кінці має багато збрижів. Весь цей короткий бік має підвищення: сюди збігав метал, коли його наливали в форму. На протилежному короткому кінці — гострий виступ. Усередині — ледві помітний повздовжній рівчачок. На зворотному боці по поверхні — три великих розмірами й глибоких дірки й декілька маленьких. Окрім цих дірок — поверхня гладенька. Гострі ребра помітні тільки на рогах коротких боків. Вся вкрилася патиною на колір фіялковою. Частина без патини. Де-не-де пробивається зелена іржа.

Над речами скарбу я мав змогу поробити свої спостереження через те, що скарба було тимчасово перевезено для студій до Києва, не вважаючи на енергійні заходи тих ворожих осіб, що не мали нічого спільного з наукою і які в той-же час не були й представниками влади, але не хотіли випускати скарба з Чернігова до Академії навіть для тимчасового вивчання.

ДАВНІ РОЗПИСИ В СПАСІ.

Під той час, як І. В. Моргилевський обмірював Спаса і підчас зондування на мурах, відкрито скількись шматків давніх розписів на мурах. Перше малювання відкрито під грубим шаром інших до найновішого включно на спідній щоді підпружної арки, що підтримує північно-західню баню Спаса. Малювання містилися трохи вище од п'яти арки на південній її частині. Верхню частину святої виображено цим малюванням. Табл. XXII рис. 57. Про нього я вже мав нагоду коротенько розповісти, на підставі тих своїх спостережень, що поробив був над малюванням, коли воно було на місці. Тепер його знято вкупі з тинком, на якому його написано і вміщено до Музею, що й радили ми зробити ще в своєму короткому про це малювання повідом-

¹²⁸) Отчетъ Ими. Рос. Историческ. Музея... за 1900. М. 1911, табл. II, другий конток у горішньому ряду.

Рис. 57. Обличчя святої. Стінна розпись.

ленню ¹²⁰⁾). Отже після того нам не пощастило бути в Чернігівському Музеєві і докладніш оглянути як техніку, так і самі фарби малювання. Його треба порівняти з тими незамальованими й незруйнованими частинами малювання, що на мурах Софії в Києві.

Будь-що-будь, і там і тут фарби одні, фарби подібні, і рисунок той самий. Але в нашій простота форми та сміливість у роботі залишає далеко за собою решту відомих розписів.

Далі, на передвітарному, північно-східньому стовпі, на тому боці, що проти іконостасу, залишилися шматки подібного-ж давнього малювання. Тимчасом коли нове малювання було відлущено, трохи вище од „парапету“ з кам'яних різьблених плит, ми були інтенсивно працювали над своєю роботою, внизу. Ділити свій час між археологічними спостереженнями і дослідями над давнім тинком, що з нього збивають пізній, а так само і давній нам було занадто важко. Що-хвилини доводилося ходити знизу нагору і знову спускатись. Відкриті на цьому стовпі малювання в тих частинах, що збереглися, були в доброму стані: фарби збереглися, рисунок зацілів, фактура була ясна. Писано їх темперною фарбою, як і малювання на стовпі північно-західньому. Отож, говорити про малювання як фрескові жадним способом не можна: це вже пора зрозуміти. Тут збереглися уривки виображень людини й орнаментальної смуги. Писано їх головне вохрою та білилами. Нашарування фарби, як і в попередньому малюванні, густе, іноді фарба лежить високими горбинами, як от на окрасах одержі, де йдуть смужкою круглі білі плями, що мусять виобразити, здається, перлини, як на одержі рештки виображень святого на північно-східньому стовпі (рис. 58).

Рис. 58. Фрагмент розпису.

У сміливій схемі, упевненою рукою майстра з високими — з технічного й художнього погляду — удосконаленнями дуже виразно й сміливо намальовано ногу святого. Нашим, навіть великим майстрам, що досконало вивчають композицію, і на думку не спаде так віддавати реальну дійсність повсякчасного побуту (рис. 59). З цього знати, що перед нас велика вмінням, стала й удосконалена школа майстрів. Ці майстри не вишукували форм, композиція сюжету їх не стримувала. Все у них було налагоджено багаторічною працею, повсякчасними вправами. Далі — далекі вони були від проблем трьох-

¹²⁰⁾ „Найдавніша стінопись княжої України“. Журнал „Україна“ р. 1924 ч. 1—2, стор. 13.

мірности в малярстві. Їхня увага зосереджувалася виключно на двохмірному розумінні композиції, на декоративних будівлях форм і орнаментальних плануваннях. Дивна річ, як ідеї одного порядку перетворювалися в ідеї іншого і ідеї високих релігійних переживань в ідеї краси форми. Таке вражіння справляють наші розписи.

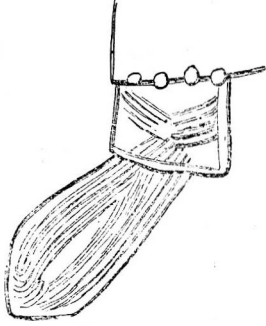

Рис. 59. Фрагмент розпису.

На правому від приходу стовпі (південно-західньому) на щоді поверненій до півдня, теж трохи вище од кам'яних різьблених „парапетів“, по стіні розкидано декілька ескізно намальованих виображень. А між ними деякі вишкрябано гострим струментом. Дві мічъятурні завбільшка постаті святих, намальованих пензлем червоною фарбою (прорисовано тільки контури їх. Рис. 60); один хрест і нарізаний по тій самій тинковій підготовці для малярства складний тип так званого розквітлого хреста перетвореного в таку композицію, що в ній ідея хреста зовсім потонула в ідеї орнаментальній, декоративній (рис. 61).

Всі ескізи на цьому стовпі справляють вражіння не серйозних творів, а жартовливих праць майстра підчас його відпочинку. Найбільший ескіз хреста не перевищує 0,20 м.; святі-ж — мало не вдвоє менші. Розкидано їх по тинкові де трапиться.

На північно-східньому стовпі (пілоні) на поверхні східній крім решток виображень святих маються незначні рештки орнаментальних розписів з мотивів звичайних для малярства X—XII століть (рис. 62).

ЗАКІНЧЕННЯ.

Закінчуючи своє коротке звідомлення про великі роботи, що ми провадили протягом мало не двох місяців над Чернігівським Спасом, мушу зазначити, що чергову роботу, досліджуючи цю надзвичайної ваги пам'ятку, зробили ми тільки в невеликій частині. Гадаю, що роботу виконано на 10%. Залишається ще немало доробити.

Дослідами доведено: 1) що вся будівля Спаського Собору доховалася до наших часів, за незеличкими виїнятками в доброму стані, не зруйнована; 2) що пожежа зруйнувала Собор вже геть згодом у XVIII столітті, коли він втратив тільки верхки бані; 3) що Собор усе-ж-таки втратив свій первісний вигляд, бо підвищивсь ґрунт навкруги й підлога всередині; 4) що обабіч Спаса були прибу-

Рис. 60. Ескіз постаті святого на мурах Спаса.

дови ритуально-похоронного призначення, єдині, на які можна вказати як на літописний „терем“; 5) що на південно-західньому розі його стояла прибудова симетрична башті північно-західнього кутка; 6) що в зв'язку з Спасом, а можливо й іншими будівлями, які могли міститися поруч, існувала біля Спаса майстерня, де оброблювано мармурові речі (між іншим — „колони“), то-що; 7) що існувала така сама майстерня з так званого шиферу; 8) на підставі багатьох шматочків мозаїки та мозаїчної смальти, знайдених на терені

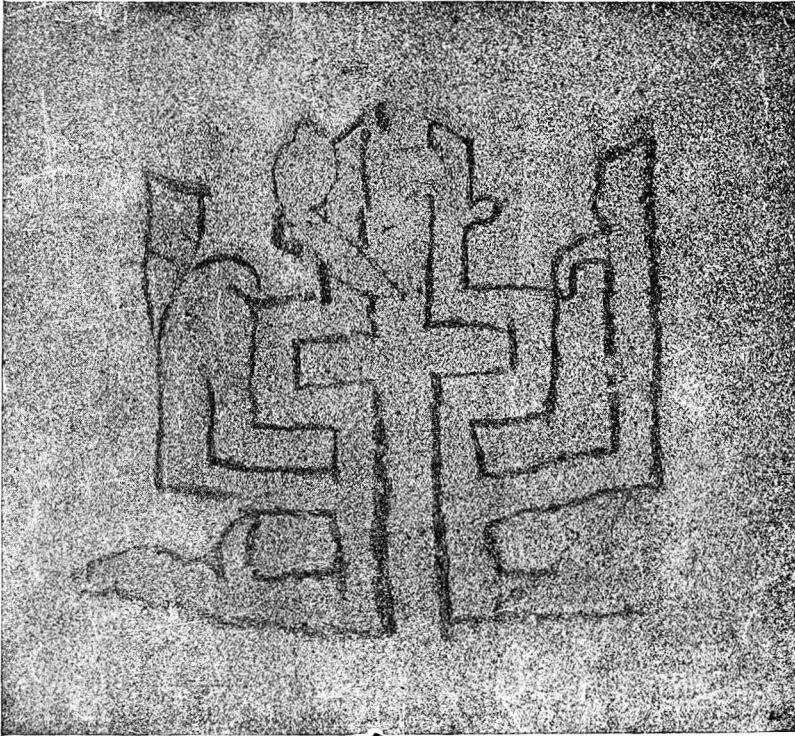

Рис. 61. Розквітлий хрест. Ескіз на мурах Спаса.

дослідів, можемо гадати, що мозаїчними картинами прикрашувано мури якоїсь будівлі, гадаю — самого Спаса, а можливо й тих прибудов, що фундаменти їх ми відкрили; 9) що долівка Спаса відповідала тогочасним долівкам інших будівель, матеріалом та технікою й декоративними проблемами.

Наладі, дослідникам залишається: 1) остаточно дослідити піддолівочну частину, 2) виявити та дослідити площу перед західнім фасом Спаса, 3) те саме зробити біля вівтарної частини і 4) виявити решту малювання на мурах Спаса.

Вважаю за необхідне зазначити, що всі обміри досліджених нами особисто частин поробили ми-ж так само, як і всі рисунки в щоденникові. Що-до цього — нам не пощастило скористуватися будь-чиєю допомогою. Через отаке становище дослідникові довелося витратити чимало зусиль, щоб устигнути провадити спостереження, писати щоденника, де занотовувано кожну дрібницю, керувати всіма й кожним зокрема, робити самому фотографічні знімки й змагатися з фахів-

цем-фотографом, силкуючись довести йому, що він повинен фотографувати саме з тієї точки, з якої це нам справді потрібно.

Всі перелічені роботи нам не пощастило-б виконати в такому як у нас масштабі, коли-б на допомогу мені не було постійного помічника. За такого незмінного, з першого й до останнього дня праці над Спасом був мій безцінно дорогий син Ор. Його праця зранку й до вечора, іноді неначе-б малопомітна, наполовину полегшувала всю справу.

Що-дня, не одходячи ні на крок від праці і дослідника, він був за незамінного мого співробітника. Всі радощі й злигодні дослідів, веселі хвилини нових відкриттів і сумні дні голоду, підтримку культурних сил і ворожість урядовців-бюрократів ми відчували й переживали обидва однаково, не вважаючи на різний вік і світогляд. Дуже добре пам'ятаю, як відбивалася на його молодій і вразливій душі та безліч перешкод, що спадала на наші праці і що з ними він був обізнаний нарівні зо мною. Він радів моїми радощами й плакав разом зо мною... Тепер його немає... Доля люто розправилася з нами обома... Тому, кому потрібне було життя, несподівано вкоротила віку... Того, хто дивиться в потойбічний світ, залишила й знедолила навіки...

Нехай ця моя праця буде вічним спомином про того, хто змалку прагнув правди, істини, силкувався знати, навіщо створено світ, навіщо живуть люди. Нехай буде маленьким, але вічно свіжим вінком від убитого горем батька.

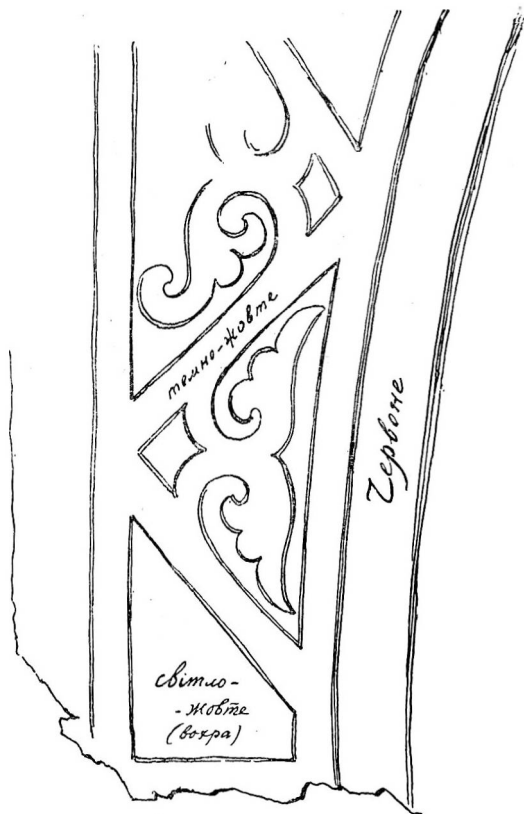

Рис. 62.